

Dječje knjige na stranim jezicima do 1945. u hrvatskom kulturnom prostoru*

UVOD

Ako želimo shvatiti što su čitala djeca u hrvatskim zemljama tijekom stoljeća u raznim državnim tvorevinama, onda ćemo morati zahvatiti mnogo širi izbor knjiga od onih koje su otisnute na hrvatskom jeziku. Naime, djeca su, osim hrvatskih, čitala knjige koje su bile i na stranim jezicima. Dapače, povijesno gledano, možemo reći kako cjelokupno čitateljsko iskustvo hrvatske dječje publike¹ počinje iskustvom čitanja knjiga na stranim jezicima, a tek potom, kada se pojave, i onih dječjih knjiga pisanih na hrvatskom – kako prijevodnih tako i izvornih djela hrvatske dječje književnosti, i to upravo tim redom. Iskustvo čitanja stranih knjiga zato je često oblikovalo navike, očekivanja i znatno proširivalo književno znanje čitateljske publike (usp. Potrebita 1995: 119, Stipčević 2008, Tomić 2008, Hameršak 2011), koje je, između ostalog, i zbog utjecaja stranih knjiga vrlo teško utvrditi, budući da je šire od književnosti dostupne samo na hrvatskome jeziku.² Strane dječje knjige utjecat

će stoga i na razvoj hrvatskih dječjih knjiga, prije svega kao uzor i izvor inspiracije hrvatskim autorima, a šire kao refleks dominantnih književnih trendova u drugim nacionalnim književnostima na produkciju dječjih knjiga u Hrvatskoj. Možda je jedan od najznakovitijih primjera onaj Ivane Brlić-Mažuranić u vrijeme dok je pisala *čudnovate zgode šegrta Hlapića*. Autorica je u hrvatskoj “maloj književnosti” željela stvoriti onako omiljeni književni lik kakav je njemačkoj djeci bio Struwwelpeter (usp. Majhut 2016). Budući da 1912, u vrijeme njezina pisanja *Šegrta Hlapića*, još nije postojalo hrvatsko izdanje te kultne njemačke slikovnice (pojavit će se tek 1925. kao *Janko Raščupanko*), očigledno je da je Ivana Brlić-Mažuranić poznavala ne samo njemačku slikovnicu, već i važnost koju je ona imala u književnosti i kulturi njemačkoga govornog područja.³

Možemo s priličnom sigurnošću pretpostaviti da su strane dječje knjige gotovo uvijek prethodile izvorno hrvatskim dječjim knjigama i s obzirom na tržište dječjih knjiga i s obzirom na književno-povijesni razvoj dječjih knjiga. Vidimo to i na primjeru nagradnih knjiga: prvo su postojale samo nagradne knjige na stranim jezicima koje su se dijelile učenicima za uspjeh o Božiću, Uskrsu ili za kraj školske godine, a tek onda su se pojavile hrvatske nagradne dječje knjige. Nadalje, prvo su kupcima u Hrvatskoj bile dostupne slikovnice na stranim jezicima, a tek onda su se pojavile slikovnice na hrvatskom. Prvo su postojali dječji romani na stranim jezicima, a tek onda su se pojavili i na hrvatskom. Dapače, prvo je postojao

* Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom BIBRICH (UIP-2014-09-9823).

¹ Pod čitateljskom publikom mislimo na dječje čitateljstvo u Hrvatskoj u koje ubrajamo, osim hrvatske djece, i djecu brojnih doseljenika drugih nacionalnosti, najčešće iz drugih dijelova Habsburškog Carstva, kao i zainteresirane odrasle. Među odraslima prepoznajemo: razne vrste profesionalaca koji su iz dječje književnosti izvlačili neku korist, kao što su knjižari, nakladnici, učitelji, odgajatelji, prevoditelji, dječji pisci; posredno zainteresirane odrasle, poput brižnih roditelja, djedova, baka, rođaka i prijatelja djece koji ne čitaju knjige zbog sebe samih već zbog svoje djece; ili pak one odrasle koji naprosto vole čitati dječju književnost.

² *Oliver Twist* Charlesa Dickensa prvi put je objavljen 1837–1839. Ako nas zanima kada se on prvi puta pojavljuje u hrvatskom kulturnom prostoru, onda moramo posegnuti za nekom hrvatskom bibliografijom da vidimo kada je prvi puta prevedena na hrvatski. Možda će nas iznenaditi podatak da se prvi puta *Oliver Twist* pojavljuje tek negdje oko 1922. kada ga nakladnička kuća Stjepan Kugli objavljuje kao prvi u nizu *Odabranih romana Charlesa Dickensa: prerađenih za mladež* na 87 stranica. Možemo li iz tog podatka zaključiti kako je *Oliver Twist* bio nepoznat hrvatskoj čitateljskoj publici sve do 1922? Pitanje se naravno odnosi na širu čitateljsku publiku jer pojedinaca koji su čitali *Olivera Twista*

u izvorniku sigurno je bilo i puno ranije. A kako vidimo iz popisa *Leih Bibliothek I. (Knjižnice)* I. Prettnera objavljenog u Zagrebu 1855, roman je uz još dvanaestak Dickensovih romana bio dostupan i na njemačkome jeziku, što svakako širi krug moguće čitateljske publike.

³ Sličan presudni utjecaj na oblikovanje *Priča iz davnine* imala je strana lektira Ivane Brlić-Mažuranić a osobito *Vozrenija drevnih Slavjan Aleksandra Nikolaeviča Afanas'eva* i *Mythologie der alten Teutschen und Slaven* Antona Tkányana. Usp. istraživanja Maje Bošković-Stulli (1970) te Andrijane Kos-Lajtman i Jasne Horvat (2011).

cijeli sustav dječje književnosti koji se nudio hrvatskom čitatelju na stranim jezicima, a tek onda su se počele objavljivati i hrvatske nenamjenske dječje knjige.

Utjecaj knjiga na stranim jezicima nije nimalo marginalan i ograničen samo na one ekonomski dobrostojeće pojedince koji putuju pa ih imaju priliku kupiti i donijeti u Hrvatsku. Naime, strane su se knjige mogle kupiti i izravno od stranih nakladnika ili pak naručiti kod hrvatskih knjižara. Strane dječje knjige u razdoblju do 1945. Čine značajni dio uobičajene i svakodnevne ponude svake hrvatske knjižare. Zato je naše zanimanje za prisutnost strane dječje knjige u Hrvatskoj s jedne strane posve razumljivo, a s druge i neophodno da bi se barem okvirno pokušalo odrediti njezin utjecaj na hrvatsku dječju književnost.

U ovome istraživanju razlikovat ćemo dječje knjige na hrvatskome jeziku (izvorno hrvatska djela ili prijevode) i dječje knjige na stranim jezicima. Knjige na stranim jezicima razmatrat ćemo kao cjelinu, bez obzira jesu li objavljene na svojim izvornim jezicima ili je riječ o prijevodu na neki ne-hrvatski jezik. U razmatranje ipak nećemo uzeti one knjige na stranim jezicima koje popisuje *Hrvatska bibliografija dječjih knjiga*⁴, a to su prijevodi hrvatske dječje književnosti na druge jezike i knjige na stranim jezicima objavljene u Hrvatskoj.

Ustanoviti broj izvornih hrvatskih dječjih knjiga pa i prijevodne književnosti u Hrvatskoj te njihov međusobni omjer čini se posve mogućim: dovoljno je sastaviti bibliografiju takvih knjiga. Nećemo moći ustanoviti egzaktno broj naslova, ali ipak ćemo stvoriti približnu sliku o broju naslova. No, posve je drugi par rukava ustanoviti broj stranih dječjih knjiga – knjiga objavljenih na stranome jeziku i izvan Hrvatske – koji je bio prisutan u Hrvatskoj, bilo u nekom određenom trenutku, bilo u cijelom promatranom razdoblju.

Ali, što znači “prisutnost” inozemne dječje knjige u Hrvatskoj? Govorimo li o knjižarskoj “ponudi”, “prodanosti”, “zadobivenosti” ili, pak, “pročitanošću” inozemnih dječjih knjiga? Čitatelj može “zadobiti” knjigu na razne načine: kupnjom, posuđivanjem (iz knjižnice ili od prijatelja), poklonom, nagradom, nasljeđivanjem i sl. A i onda kada čitatelj “zadobije” knjigu pitanje je hoće li je pročitati i time ispuniti njezinu svrhu. Individualno je pitanje kako će je pročitati (površno prelistati, pročitati je jedanput ili više puta, u kojim okolnostima svoga života) i iz kojih pobuda: privatnih ili profesionalnih, u slučaju djece je li to bila obavezna školska lektira ili pak čitanje iz vlastitog zadovoljstva itd. Na žalost, ne samo što nećemo uvijek moći definirati o kolikoj prisutnosti inozemne dječje knjige u Hrvatskoj je riječ, već ćemo uglavnom biti prisiljeni kretati se u polju ocjena, utisaka, individualnih svjedočenja i krnjih podataka iz

kojih ćemo potom analogijama ili indukcijom nastojati stvoriti sliku cjeline.

Potražnja za dječjom knjigom u Hrvatskoj, posebice na počecima hrvatske dječje književnosti, bila je znatno veća od književne proizvodnje pa je stoga tu razliku namirivao uvoz stranih knjiga. Uz već navedene načine zadobivanja stranih dječjih knjiga, velik prostor zauzima i kupovanje knjiga u inozemstvu, pa pitanje koliko je knjiga uneseno u Hrvatsku izvanknjižarskim kanalima ostaje posve otvoreno. Međutim, iako ne možemo niti približno odgovoriti o kojem broju knjiga se radi, možemo se osloniti na svjedočenja, utiske i sjećanja ljudi. Josip Kozarac, primjerice, u svojoj *Autobiografiji* opisuje sjećanja na iskustva osamnaestogodišnjaka pristiglog 1877. na studij u veliki strani grad:

U Beču mi se otvorio novi svijet; otrgnut od prirode, bacio sam se na knjige, na one knjige, koje sam maloprije toliko mrzio. Na jednoj strani bila preda mnom bogata naša školska knjižnica sa stotinama šumarsko-gospodarstvenih novina, na drugoj strani pako bogati izlozi bečkih knjižara sa najnovijim sjajnim izdanjima svjetske literature od Shakespearea do Turgenjeva. Ovamo teško shvatljivi šumarsko-matematički njemački autori, a onamo Shakespeare i Molière ležali jedan do drugoga na mom stolu. (Kozarac 1997: 403)

Knjige Shakespearea i Molièrea prevalile su tako put od bečkih knjižara do Kozarčeva stola a onda i do Kozarčeva doma u Hrvatskoj.

STANJE ISTRAŽIVANJA (DJEČJE) STRANE KNJIGE U HRVATSKOJ

O inozemnim knjigama u Hrvatskoj općenito pisali su brojni autori, ali gotovo uvijek usput, imajući prije svega neke druge istraživačke i prikazivačke svrhe u prvom planu. Vjekoslav Klaić (1922) ima prije svega u fokusu razvoj hrvatskog knjižarstva i tiskarstva, no kad govori o razvoju hrvatskog knjižarstva, onda se nužno dotiče i inozemne knjige u Hrvatskoj, i to od najranijih vremena i prvog knjižara u Dubrovniku sa samog početka 16. st. Pavla Vukašinića (Klaić 1922: 5), prvog zadarskog i dalmatinskog knjižara iz istog vremena Jeronima Mirkovića (Klaić 1922: 6), te prvog zagrebačkog knjižara Ivana Müera također s početka 16. st. (Klaić 1922: 11). O književnosti namijenjenoj djeci i mladeži Klaić piše uglavnom onda kada spominje školske knjige i privilegije za njihovo tiskanje (Klaić 1922: 17–18, 41, 48, 52).

Aleksandar Stipčević inozemnim knjigama posvećuje nekoliko potpoglavlja II. (2005) i III. (2008) knjige *Socijalna povijest knjige u Hrvata*⁵, a o toj temi

⁵ Primjerice, *Socijalna povijest knjige u Hrvata*. Dio II. *Kupovanje knjiga u inozemstvu*, *Jezik kao zapreka čitanju*. Dio III. *Čitanje knjiga na stranim jezicima*.

⁴ Usp. Majhut, Lovrić 2007.

govori i na mnogim drugim mjestima u knjizi. Temi pristupa iz raznih specifičnih aspekata, ali nažalost ne i sa stajališta dječje knjige.

Strane su knjige nezaobilazna pojava prilikom istraživanja povijesti knjige i čitanja u Hrvatskoj, pri čemu veću istraživačku aktivnost uočavamo nakon 2000. godine. Istražujući i temeljito obrađujući knjižarski katalog Novoselske tiskare u Zagrebu (Tomić 2008) te privatnu knjižnicu Hermana Weissmanna (Velagić i Kristek 2010) autori ukazuju na velik udio stranih knjiga, posebice s njemačkog govornog prostora, u hrvatskom knjižnom prostoru dotičući se rubno i djela za dječju čitateljsku publiku. Vinko Brešić (2015) također tematizira odnos hrvatske i inozemne knjige (osobito na str. 327–347) i pri tome mu ne izmiče onaj segment čitateljske publike koji čini mladež. O ulozi stranih knjiga u dječjem čitateljskom iskustvu pišu Nada Topić, dotičući se odrastanja i prvih doticaja s književnošću Ive Vojnovića (Topić 2010), i Dinko Župan (2012), koji prikazom individualnog čitateljskog profila Dore Pejačević dodatno osnažuje tvrdnju o velikoj ulozi stranih knjiga. U oba je slučaja riječ o djeci iz obrazovanih obitelji pa je obrazovanje i čitanje na njemačkom, francuskom, talijanskom te eventualno engleskom jeziku sasvim prirodno.

Jelena Lakuš doprinosi razumijevanju potencijalnih izvora za rekonstrukciju područja povijesti knjige i čitanja poput bibliografija (Lakuš 2010), dnevnika (Lakuš i Bajić 2014) ili popisa pretplatnika (Lakuš i Vukadin 2012), a dotiče se i dječje čitateljske publike i njihovih navika (Lakuš 2013). U radu se problematizira reakcija crkvenih i pedagoških predstavnika na čitanje nedopuštenih knjiga kod mladeži, posebice djevojaka, a koje su najčešće posredovane inozemnim izdanjima i čitane na stranim jezicima.

O povijesti čitanja iz perspektive dječjeg čitatelja pisala je Marijana Hameršak (2009) razdvojniji iskustvo dječjeg čitatelja građanskog i viših slojeva društva od seoskog dječjeg čitatelja. Pri tome autorica prepoznaje važnost i široku rasprostranjenost stranih knjiga u djece građanskih obitelji koje su snažno obilježile čitateljsko očekivanje i predodžbu o dječjoj knjizi. Problematiku povijesti dječjeg čitanja kao i stranih knjiga autorica će dotaknuti i u knjizi *Pričalice* (2011) upozorivši na činjenicu da se književno znanje dječjih čitatelja u Hrvatskoj tijekom 19. st. ne smije ograničiti samo na knjige objavljene na hrvatskome jeziku. Usmjerivši se na recepciju bajke u Hrvatskoj Hameršak na osnovi autobiografskih zapisa Tkalca, Vilme Vukelić i prikaza odrastanja djece u Splitu zaključuje kako su Grimmove i Bechsteinove priče ipak bile poznate dječjoj čitateljskoj publici putem stranih knjiga dostupnih u hrvatskim knjižarama (autorica izdvaja Županovu i Hirschfeldovu knjižaru) i prije nego su prevedene na hrvatski jezik. Autorica upozorava i na usmeni transfer književnih tekstova spominjući slučajeve djece dobrostojećih roditelja kojima su bajke pričale odgojiteljice, tzv. *kinderfajle*

(usp. Vukelić 1994), očito dobro upoznate s njemačkom književnom tradicijom.

O apsolutnoj dominaciji knjiga na njemačkome jeziku dostupnima u hrvatskim knjižarama (Novoselovoj, Franje Rudolfa i Franje Župana) predpreprodna vremena piše Jasna Tingle (2017) u svome doktoratu. Nažalost, udio dječje književnosti u ponudi teško je pratiti budući da je ona, prema preuzetoj klasifikaciji knjižara Antuna Novosela, uvrštena u zajedničku skupinu knjiga o odgoju i knjiga za djecu. Međutim, i dalje je moguće zaključiti da su dostupne dječje knjige bile pretežno strane knjige jer autorica kao jedinu knjigu na hrvatskome jeziku te skupine izdvaja Campeovog *Mlajsseg Robinzona* (1796).

PRISTUPI ISTRAŽIVANJU STRANIH DJEČJIH KNJIGA

Budući da podaci o stranim dječjim knjigama izmiču popisu *Hrvatske bibliografije dječjih knjiga do 1945.* (usp. Majhut i Lovrić 2007), stranim knjigama će se pristupiti iz perspektive povijesti čitanja i povijesti knjige. Istraživanja povijesti čitanja nastala su u okrilju kulturoloških studija prebacivanjem znanstvenog interesa s knjige i samoga teksta na čitatelja i njegove čitateljske navike. Povijest čitanja naglasak stavlja na kategoriju čitatelja, no za razliku od teorije recepcije koja se bavi čitateljskim očekivanjem ili teorije čitateljskog odgovora koja se fokusira na sam proces čitanja i stvaranja značenja pročitanaog teksta, ona se bavi realnim, povijesnim čitateljem i njegovim čitanjem.

Proučavanje čitanja kao socijalnog fenomena prema Darntonu (2008) treba dati odgovore na pitanja “tko”, “što”, “gdje” i “kada”, a potom i na teža pitanja “zašto” i “kako”. Budući da je prisutnost i utjecaj stranih knjiga u Hrvatskoj teško egzaktno odrediti jer je riječ o knjigama koje su vrlo rijetko ostavljale trag svog ulaska u hrvatski kulturni prostor, u svrhu rekonstrukcije udjela i važnosti stranih knjiga za hrvatsku dječju književnost kombinirat će se makroanalitički i, u slučajevima kada će to biti moguće, mikroanalitički tip istraživanja (Darnton 2008: 189). Zato će se ovo istraživanje na makroanalitičkoj razini osloniti na istraživanja knjižarskog tržišta, trenutne ponude, književne mode, distribucije knjiga, kupovanje knjiga, posuđivanje knjiga, inventare osobnih privatnih knjižnica i mnogih drugih tragova koji pomažu u rekonstrukciji čitateljskih interesa u povijesti. Na mikroanalitičkoj razini oslonit ćemo se na pojedinačna iskustva čitanja, o čemu svjedoče osobni dnevnici, dnevnici čitanja, korespondencije, autobiografski zapisi, zabilješke na marginama konkretnih primjера knjige ili pak zabilježenih intervjuja (Bachleitner 2011; Towheed 2011).

Istraživanjem će se pokušati odgovoriti na pitanje možemo li, ukupno gledajući, govoriti o kontinuiranoj prisutnosti strane dječje knjige u hrvatskom kulturnom

prostoru, zatim mijenja li se prisutnost različitih stranih jezika, te na kraju, povećava li se ili smanjuje ukupna prisutnost strane dječje knjige tijekom razmatranoga razdoblja.

Raspravljajući o istraživanju dječjih čitateljskih praksi Kathleen McDowell tvrdi kako se percepcija dječjeg čitanja ne razlikuje od prakse čitanja odraslih sve dok se djetinjstvo krajem 19. st. u SAD-u i pravno ne počinje smatrati kvalitativno drugačijim razdobljem života od odraslosti:

Postoje istraživanja koja dijele čitatelje u skupine i uključuju mlade ljude, definirane u pravnom i u kulturnom pogledu kao djeca, ali u kojima se dječja čitateljska iskustva isprepliću s iskustvima odraslih. Ovo ispreplitanje prikladno je kada se raščlanjuje određeno razdoblje ili društvena klasa u kojima dječja iskustva jako sličie onima odraslih, kao što je to bilo prije nego je školovanje postalo obvezno i prije donošenja zakona o dječjem radu. Ipak, razumijevanje dječjeg čitateljskog iskustva zahtijeva posebno usredotočivanje na djecu kada se proučavaju razdoblja u kojima se dječje i odraslo iskustvo razlikuju.

Krajem devetnaestoga i početkom dvadesetoga stoljeća, djetinjstvo se sve više shvaća kao razdoblje života koje se po vrsnoći razlikuje od života odraslih. Dječje institucije razdvajale su djecu od odraslih u dnevnom životu jer su za djecu važili zasebni zakonodavni propisi. [...]

U svijetlu povijesnog razdvajanja djece od odraslih te kulturno utemeljene diferencijacije djetinjstva od odraslosti, dječje čitateljske prakse, navike i sklonosti zahtijevaju zasebne raščlambе. Dok se sličnosti između dječjih i odraslih čitateljskih praksi ne smiju previdjeti, dječja neobična nemoć u odnosu prema odraslima, pogotovo odraslim stručnjacima u obrazovanju, zahtijeva zaseban pogled. (McDowell 2009: 240–241)

Toj tvrdnji možemo pridodati i istraživanje Marijane Hameršak (2009) prema kojem se gotovo kroz cijelo 19. st. u kontekstu kolektivnog čitanja uočava dvostruka priroda čitatelja dječjih književnih djela: djela su paralelno namjenjivana i dječjem i odraslom čitatelju, s time da su djeca u poziciji recipijenta kojemu odrasli čita (pripovijeda), a u kasnijim se razdobljima pojavljuje i dječja posrednička uloga u prijenosu znanja neukom puku.

U hrvatskim prilikama možemo paralelno pratiti čitateljske prakse odraslih i djece do otprilike osamdesetih godina 19. st.⁶ od kada ćemo, zbog nastanka

⁶ Obvezna osnovna škola na hrvatskom uvedena je 1874. kada se zakonom djeca odvajaju od boravka i rada u obitelji te šalju u škole. 1880-te godine su važne za hrvatsku dječju književnost iz niza razloga, kako književnih: pojava prvih nenamjenskih slikovnica koja će označiti uspostavu tržišta dječjih knjiga; prve generacije koje su završile obvezne škole na hrvatskom jeziku, od 1874; tako i izvanknjiževnih koje su utjecale kako na širenje tržišta hrvatskih dječjih knjiga, tako i na međukulturne utjecaje: Vojna krajina pripaja se Hrvatskoj 1881. austrijsko zaposjedanje Bosne 1878.

Pojava prvog dječjeg bestselerata također oko 1880. godine govori o dosezanju novog stupnja razvoja hrvatske dječje knji-

slobodnog tržišta dječjih knjiga trebati promatrati dječju čitateljsku publiku kao specifičan fenomen.

No, kada govorimo o dječjoj književnosti, potrebno je odgovoriti na načelno pitanje: možemo li prakse odrasle čitateljske publike mehanički preslikati na prakse dječje čitateljske publike? Već smo ranije ustanovili kako postoji velika razlika između onih koji knjigu kupuju i onih koji je čitaju. Razlika leži u tome što postoje mnogi čitatelji koji i nisu kupci (korisnici knjižnica, privatni protok knjige itd.) kao što postoje kupci koji nisu čitatelji (mnogi neće niti otvoriti knjigu koju su kupili, kupci koji kupuju knjigu za poklon i sl.). Sva ta obilježja koja nalazimo u književnosti za odrasle možemo mehanički preslikati i na dječju književnost, ali sličnostima između obje književnosti njihov odnos se ne iscrpljuje već, upravo suprotno, naglašava njihove različitosti. Glavna razlika između prakse odrasle čitateljske publike i prakse dječje čitateljske publike leži u tome što između knjižara, čitaonica ili nekog drugog izvora knjiga (knjiga u ponudi) i odrasle publike nema posrednika dok između knjižara, čitaonica ili nekog drugog izvora knjiga (knjiga u ponudi) i dječje publike uvijek postoji kao posrednik odrasla osoba (kao kupac, kao onaj koji poklanja knjigu, kao učitelj koji nameće lekturu, kao knjižničar koji preporučuje ili zabranjuje određene knjige, kao roditelj koji pazi što dijete čita itd.).

Do osamdesetih godina 19. stoljeća glavni i paradigmatički⁷ način distribucije dječjih knjiga bio je kroz nagradne knjige. U tom kontekstu odrasli kupuju (često točno propisane) dječje knjige u ime institucije

Pojava prvog dječjeg bestselerata također oko 1880. godine govori o dosezanju novog stupnja razvoja hrvatske dječje književnosti. Pojava bestselerata znakovita je usprkos tomu što je on svoju visoku nakladu postigao na "stari" način, naime putem prodaje nagradnih knjiga, a ne na "novi", to jest putem prodaje na slobodnom tržištu. Prvi dječji bestseller *Franjo Josip Prvi* objavljen je 1879. Naime, Hrvatski pedagoško-književni zbor odlučio je izdati u povodu dvadesetpetogodišnjice Carevog vjenčanja (24. travnja 1854) knjižicu već objavljenju u Beču "od nekog Schulmana" (*Zapisnik sjednica HPKZ-a 1877–1882*, str. 45). Isprva je odlučeno da se izda u 3000 primjeraka, ali ubrzo je postalo jasno da je zanimanje za knjigu daleko veće pa je prva naklada izašla u 5000 primjeraka. Odmah zatim, u samo nekoliko tjedana uslijedila su još tri izdanja pa je knjiga ukupno otisnuta u 10500 primjeraka. Kada je bosanskohercegovačka vlada, nešto kasnije, tražila od Zbora da joj pošalje 100 primjeraka, više ih nije bilo. Jedan primjerak, uvezan u bijelu svilu i tiskan na "bristol papiru", poslan je caru Franji Josipu koji je odlučio staviti ga u svoju obiteljsku biblioteku. U dopisu koji su poslali iz Beča tim povodom rečeno je da je Car knjižicu shvatio kao osobiti izraz lojalnosti. To je izazvalo prilično kiselu reakciju na sastanku Odbora HPKZ-a.

Da bi se dobila preporuka za neki naslov da postane nagradna knjiga, tražile su se usluge ne samo školskih autoriteta iz drugih hrvatskih krajeva, već i onih s drugih područja vlasti. Primjerice, "vis. glav. voj. zapovjedništvo u Zagrebu" poslalo je okružnicu "kojom je podčinjenim oblastima preporučilo knjižicu *Franjo Josip Prvi*". Kad su Zboru javili za taj čin zapovjedništva, Zbor ga je "primio sa 'Živio!' do ugodna znanja."

⁷ Osvjedočeno poučne dječje knjige, prokušane odgojne dječje knjige, najbolje one koje su već i sami učitelji dobivali dok su bili djeca kao nagradne knjige.

za neko apstraktno dijete (za grupu djece u školi ili razredu). Kupuju knjige poput odraslih ljudi: odabiru one knjige koje su najbolje odgovarale svrsi i za novac koji su imali na raspolaganju, što znači da su mogli kupiti manje skupljih knjiga ili više jeftinijih knjiga, već prema strategiji koju su odabrali. Najveći broj djece na taj je način dolazilo do knjiga (čak i mnogo kasnije od vremena o kojem govorimo, nagradna knjiga bila je, primjerice, prva knjiga seoskog dječaka Dragutina Tadijanovića [1997: 875], kao i gradskog dječaka Ante Kovača [Pfficus 1931: 31]). Dakle, učitelji i škole su glavni kanali distribucije nagradnih knjiga. Međutim, osamdesetih godina devetnaestog stoljeća pojavile su se pripovjedne slikovnice koje se nisu mogle prodavati kroz uobičajene kanale nagradnih školskih knjiga. Očito su nakladnici shvatili da dječje knjige mogu plasirati na tržištu i da će svoje knjige uspjeti prodati bez pomoći nagradnih knjiga ili drugih trgovačkih pomagala⁸. Mogli su računati da će im doći dovoljan broj odraslih koji će izabrati jednu, od mnoštva dječjih knjiga u ponudi, za jedno konkretno dijete koje će imati u vidu: dakle jedno dijete kao individuu, a ne kao apstrakciju. Nadalje, za razliku od prodaje nagradnih knjiga koje je odobralo ministarstvo te time osiguravalo prodaju knjige, ali i kvalitetu sadržaja, slobodno je tržište osvajalo kupce knjigom koja je, uz to što je bila korisna, bila i lijepa. Drugim riječima, pojavom bogato ilustriranih dječjih knjiga formiralo se slobodnije tržište knjiga (Majhut i Batinić 2017). Odrasli, međutim, i dalje pokušavaju nametnuti djeci knjige tako da taj odnos između odraslog-nabavljača knjige i djeteta-konzumenta ostaje potencijalno konfliktan sve do dvadesetih godina dvadesetog stoljeća, kada počinju izlaziti dječja izdanja u jeftinim svescima. Svesci su toliko jeftini da iz čina kupnje (knjižar-odrasli kupac-dijete čitatelj) izbacuju do tada obveznog posredničkog člana: odraslog (bilo u vidu roditelja bilo u vidu škole). Knjižar-nakladnik u neposrednom je odnosu sa svojom dječjom publikom. Naravno, taj oblik prodaje dječjih naslova ograničen je samo na vrlo usko područje dječje književnosti koje uglavnom smatramo nekanonskim. Ali ipak je itekako znakovit.

Ako prihvatimo takvo razmišljanje, utjecaj stranih dječjih knjiga i knjiga za odrasle u Hrvatskoj možemo pratiti paralelno sve do osamdesetih godina devetnaestog stoljeća.

⁸ Kakva su bila još i osnivanja školskih knjižnica (za čije popunjavanje bi bili nadležni učitelji) ili pak učlanjenje škola u književna društva kao članove utemeljitelje ili prinosnike kako bi novoobjavljene knjige automatizmom bile distribuirane po školama.

POVIJESNI PREGLED PRISUTNOSTI STRANE KNJIGE U HRVATSKOJ

PRVI KNJIŽARI U HRVATSKOJ

Pišući o prvoj knjižnici u sklopu zagrebačke gimnazije koju su držali isusovci, Tomo Matić tvrdi kako se knjižnica od 1611. neprestano proširuje: bilo nasljeđivanjem privatnih knjižnica, bilo izravnom kupnjom, bilo donacijama.

Već u prvim godinama zagrebačke gimnazije, osnovane 1607., postojala je u kolegiju knjižnica. [...] Ta se knjižnica kasnije dakako povećavala nabavama i darovima. [...] 1619. je mladić Franjo Pacot, jamačno nekoć učenik zagrebačkih isusovaca, polazeći iz Graca u isusovački novicijat u Leoben, poklonio knjižnici zagrebačkog kolegija "libros suos humanioribus literis opportunos" [...] (Matić 1940: 47–48)

Kako je Franjo Pacot došao do svojih knjiga, koje je u jednom trenutku prerastao pa ih je po završetku školovanja kod isusovaca, a prije no što se uputio na daljnje školovanje, poklonio knjižnici, nije poznato. Pitanje je jesu li Pacotove knjige bile samo namjenske, školske, ili su bile, i koliko, izvanškolske.

Knjižnica je teško stradala u požaru 1645. kada je propao veliki dio knjižnog fonda. U inventarima knjižnica (ne samo zagrebačkog kolegija, već i varaždinskog i požeškog kolegija te osječke misije) koji su načinjeni nakon ukinuća isusovačkog reda 1773, navođen je samo naslov djela pa često nije moguće ustanoviti niti jezik na kojemu je knjiga objavljena.

Ne može se uvijek pouzdano razabrati niti jezik, kojim je knjiga pisana [...] Kod nekih se knjiga može ili po jeziku, u kojemu je njihov natpis upisan u inventar, ili po izričitim napomenama razabrati, da su pisane hrvatski, talijanski ili njemački, ali ima dosta knjiga, osobito iz književnosti zapadne Evrope, gdje po inventaru ne možemo reći, da li je knjižnica doista imala knjigu u originalu ili možebiti u prijevodu ili preradbi u kojem drugom jeziku. (Matić 1940: 49)

No, iako se ne može razabrati za svaku pojedinu knjigu je li prijevod ili je izvornik, ipak se općenito može reći da je najveći dio knjižnog fonda bio na stranim jezicima.

Mletački tiskar i knjižar Bartolomeo Occhi dje-lovao je 1700–1743. U popisu 51 hrvatske knjige koje se mogu naći u njegovoj knjižari u Veneciji 1712. nalaze se i barem dva naslova koji se tradicionalno smatraju djelima za mladež (*Xivot S. Gioafata* i *Ponukovagne na zagarglenye Krixa, i čite ricci Bogogliubnoga Tome od Kempia*)⁹. Knjige za mladež utopljene

⁹ Izvor je fotografija Occhieva oglasa u knjizi *Knjižarstvo u Hrvata* (Klaić 1922). (Naslovi u transkripciji glase: *Život sv. Jozafata* i *Ponukovanje na zagrljenje križa i čiste riči bogoljubnoga Tome Kempenca*, op. lekt.)

u opći popis knjiga govore nam da možemo, posve opravdano, praksu prodaje knjiga za mladež i djecu promatrati kao dio prakse prodaje knjiga uopće.

U prvoj polovici 18. stoljeća u Zagrebu uobičajeno poslovanje knjižara uključivalo je, osim manjim dijelom prodaju hrvatskih knjiga, uvoz neuvezanih knjiga iz inozemstva i prodaju uvezanih knjiga u Zagrebu:

[...] 1735. godine građanin i gradski knjigoveža M. Sottner uvezao je iz Graza [...] neuvezanih knjiga u vrijednosti od 12 f. [...] iz Venecije neuvezane knjige u vrijednosti od 100 f. [...]. 1736. godine uvozi iz Venecije "neuvezane knjige, djelo oca Szegedia" u vrijednosti od 100 f. (Puškadija Ribkin 1996: 125)

Djelu oca Szegedia koju je Ivan Mihael Sottner uvezao iz Venecije u 400 primjeraka, otiskuje i dodaje naslovni list kao da je tiskano u Zagrebu:

[...] Iz Ljubljane 3000 neuvezanih knjiga [...] Iste godine veću količinu knjiga uvoze iz Italije trgovac Petar De Tony, a Augustin Pirling iz Ljubljane, Salzburga i Graza. (Puškadija Ribkin 1996: 126)

U drugoj polovici 18. st. u Zagrebu knjižare i dalje posluju uglavnom na taj način samo što se knjige sve manje uvoze iz Venecije, a sve više iz Austrije. Knjižari-knjigoveže osim što uvoze knjige, otkupljuju i neuvezane knjige domaćih tiskara, kao što to pokazuje poslovanje Franje Zerauschecka (Puškadija Ribkin 2005: 68). No i te dvije-tri knjižare jedva da su, zajedno sa svim popratnim knjigovezačkim poslovima, poslovale tako da uspiju osigurati temeljne životne potrebe obitelji knjižara.

Na području današnjeg Zagreba bilo je u to doba manje od 10.000 stanovnika od kojih je priličan broj bio nepismen, pa su jedna, povremeno dvije, tiskare, dvije, povremeno tri, knjižare zadovoljavale potrebe za knjigom. Obično je jedna od knjižara držala pretežno školske knjige tiskane u početku u Zagrebu, kasnije u Sveučilišnoj tiskari u Budimu (Ofenu), a druga uz knjige tiskane u Zagrebu, pretežno one uvezene iz Beča, Graza, Bratislave (Požuna), Trsta i dr. (Puškadija Ribkin 2005: 59)

Znamo i imena tih knjižara koji su svi odreda bili stranci. Među njima nalazimo i putujućih trgovaca knjigama:

[...] uz Jakoba Hörnera, u drugoj polovici XVIII. i početkom XIX. stoljeća, u Zagrebu (sl. i kr. Gradu Zagrebu i Kaptolskoj općini) borave i djeluju kao knjigoveže, a najčešće i kao knjižari, Franjo Zerauscheck, Ignacije Karnovszky, Ivan Pölzel, Josip Nebel, njihovi sljednici Franjo Ksaver Miller, Leonard Milberger, Ludvig Ponz, kao i još neki koji su se tek kraće zadržali u Zagrebu.

Kroz Zagreb prolaze i putujući trgovci knjigama, među kojima se posebno ističe Ivan Finsterbuch, a knjige se osim toga prodaju u tiskarama, kao i nekim trgovinama mješovitom robom. (Puškadija Ribkin 2005: 60)

U 18. stoljeću u Hrvatskoj, sve do uspostave Trattnerove knjižare i tiskare¹⁰ prvo u Varaždinu, a onda po preseljenju u Zagrebu, zapravo nije bilo knjižare koja bi nudila veći izbor naslova knjiga. Dolaskom Ivana Tome pl. Trattnera stanje ponude u Hrvatskoj, prije svega stranih naslova, bitno se mijenja. Trattnerova ponuda uključivala je sva književna djela otisnuta u njegovoj središnjoj tiskari u Beču:

[Trattnerove] podružne tiskare i knjižare u Varaždinu i Zagrebu u kojoj su se mogle nabaviti, uz djela tiskana na hrvatskom jeziku kajkavske književne stilizacije, i ona, u njegovoj officini tiskana u Beču na njemačkom, talijanskom, latinskom i francuskom jeziku. (Jembrih 1999: 5)

Štoviše, u ponudi su i naslovi koji uopće nisu tiskani u Trattnerovim tiskarama, već su dobiveni razmjennom knjiga s drugim nakladnicima.

Poznato je kako je Trattner uz matičnu veliku tiskaru u Beču imao podružnice u Linzu, Innsbrucku, Pešti i Trstu, a knjižare uz to i u Brnu, Grazu, Pragu, Varšavi i dr. Valja podsjetiti i na to da prema uredbama kraljice Marije Terezije nije bio dopušten uvoz onih roba koje su se proizvodile na području Habsburške Monarhije, među ostalim i knjiga, no nije se branila zamjena knjiga s inozemnim tiskarama. Trattner je prije svega tražio tržište za knjige tiskane u njegovim, ali i u inozemnim tiskarama koje je dobivao u zamjenu za svoje. Hrvatska, koja u to vrijeme nije imala većih dobro opskrbljenih knjižara, mogla je postati vrlo zahvalno tržište. Iako su, osobito u Zagrebu, već i prije postojale knjižare, izbor knjiga bio je relativno slab. Knjižari, mahom knjigoveže, prodavali su uglavnom knjige domaće proizvodnje, a uvozili su samo one za koje su bili pouzdano sigurni da će ih moći prodati. Za veći izbor nisu imali dovoljno obrtnih sredstava. (Puškadija Ribkin, 2000: 30)

Pod "pouzdanu sigurni" može se misliti i na nagradne knjige koje su se nabavljale za škole. Sprega učitelja i knjižara često je prelazila granice korektnog i dopustivog pa je 1788. na sjednici "naukovne komisije", da se suspregne samovolja učitelja, bio pozvan nadzornik narodnih škola neka sastavi i Kr. namjesničko vijeću predložiti te na odobrenje preda popis nagradnih knjiga (Cuvaj 1910: 38).

Sam Trattner je samo godinu dana prije dolaska u Hrvatsku tiskao svoj *Skicirani plan za opće širenje knjiga u carsko-kraljevskim državama izdavanjem knjiga iz svih područja znanosti* (1772):

U tom planu nalazimo i popis 23 grada u Monarhiji u kojima će se potencijalni kupci moći opskrbljivati knjigama, a među njima je naveden i "Agram Edel von Trattnerische Buchandlung" (Knjižara plemenitog Trattnera u Zagrebu). Navedena su i 62 grada izvan

¹⁰ Ivan Toma pl. Trattner kaptolsku tiskaru kupio je od Julijane udovice Antuna Jandere 15. prosinca 1773. (Puškadija Ribkin 2000: 33).

Monarhije. To znači da su knjižari iz sjeverne Hrvatske preko Trattnerove knjižarske mreže vrlo lako mogli nabavljati knjige iz cijele zapadne Europe. (Stipčević 2005: 107)

Osnovni motiv dolaska¹¹ Trattnera u Zagreb nije, dakle, ležao u proširenju njegove tiskarske djelatnosti u Zagrebu, već u mogućnosti širenja prodaje inozemnih naslova kojima je zapravo bolje iskoristavao tiskarsku djelatnost u svojim već postojećim tiskarama. Bilo mu je, naime, dovoljno otisnuti malo veći broj primjeraka nekog naslova pa dio naklade razmijeniti s inozemnim tiskarom za druge naslove te time značajno proširiti ukupnu ponudu knjiga u svim svojim knjižarama:

Osnovni razlog što je svojedobno Trattner kupio tiskaru zagrebačkoga Stolnog kaptola nakon smrti njenog upravitelja Antuna Jandera, nije bio u tome da se u Zagrebu, odnosno Hrvatskoj, tiskaju knjige, budući da bi se u njegovoj bečkoj tiskari mogle bez poteškoća tiskati knjige i za hrvatsko tržište, nego prvenstveno u proširenu tržišta za prodaju knjiga njegovih tiskara i knjiga koje je dobivao u zamjenu za svoje od drugih europskih tiskara. On nije imao ništa protiv da se u Hrvatskoj, u Varaždinu, zatim u Zagrebu, tiskaju knjige i prigodnice manje-više lokalnog značenja, većinom na hrvatskom jeziku, ako se pokrivaju troškovi te djelatnosti, ali pod uvjetom da se usporedno s tim prodaju njegove knjige. Takvo Trattnerovo stajalište sasvim se poklapalo sa željama korisnika tiskarskih usluga, kao i čitatelja koji su tako mogli jednostavnije doći do knjiga tiskanih u inozemstvu. Naime, jedan od Trattnerovih uvjeta pri kupovini zagrebačke tiskare bio je da mu se dopusti uvoz njegovih knjiga kao i knjiga dobivenih zamjenom, bez carine. (Puškadija Ribkin 2007: 161)

Nakon požara u Varaždinu 1776, a prilikom preseljenja Trattnerove knjižare u Zagreb, sastavljen je imovnik knjižare iz kojeg je vidljivo da Trattnerova zarada nikako nije bila u tiskarskoj djelatnosti nego u knjižarskoj:

Imovnik Trattnerove knjižare 1776. U posebnoj rubrici se navodi je li izdanje Trattnerovih tiskara (Verlag) ili koje druge tiskare (Sortiment). Knjige su pretežno na latinskom i njemačkom jeziku, a ima ih nešto na francuskom i talijanskom. Na hrvatskom nema niti jedne, a isto tako niti onih tiskanih u Varaždinu ili Zagrebu. Popisano je 1500 naslova s približno 2700 primjeraka u ukupnoj vrijednosti od 3504 f. (Puškadija Ribkin, 2000: 37)

Dvadesetogodišnje Trattnerovo djelovanje u Varaždinu i Zagrebu treba smatrati važnim prije svega u pogledu djelovanja njegove knjižare koja je za ono vrijeme nudila širok izbor naslova, dok je manje značajno u pogledu djelovanja njegove tiskare. Još pri-

likom sklapanja ugovora za vođenje tiskare i knjižare u Varaždinu između Trattnera i između Josipa Karla Kotschea pogođeni su sljedeći uvjeti:

Trattner obećava Kotscheu da ako udovica Jandera, a buduća Kotscheova supruga, želi voditi knjižaru, dobivat će od prodanih Trattnerovih izdanja 20 posto provizije, a od drugih, bilo gdje tiskanih knjiga 10 posto, s time da oni sami snose troškove uvoza knjiga, odlazak na sajmove i sl. Knjige ne smiju prodavati skuplje nego što je to označeno u bečkom katalogu. (Puškadija Ribkin 2000: 34)

No, izgleda da su Kotscheovi ili povećavali cijenu knjiga ili su Trattnerove knjige bile skuplje od konkurencije (u što je teško povjerovati već i stoga što je Trattner imao velike naklade) jer se nekim zagrebačkim kupcima više isplatilo knjige naručivati iz Bratislave nego kupovati ih u Zagrebu.

Josip Kotsche, u to vrijeme upravitelj Trattnerove tiskare i knjižare u Zagrebu, žalio se HKV [Hrvatskom kraljevskom vijeću] da se, iako ta tiskara ima isključivi privilegij za tiskanje, uvoz i prodaju knjiga, uvozom i prodajom knjiga bave knjigoveža Zerauscheck i trgovac Augustin Pirling na gradskoj strani te trgovac Schwartcz (Nikola del Negri) na kaptolskoj strani, zbog čega ta tiskara ima gubitke. Kao potvrdu navodi popis neuvezanih knjiga koje je Ivan Dol, knjižar iz Bratislave, uputio Zerauschecku 18. listopada 1777., s tim da se on pobrine za njihovu opremu i isporuku, a trgovac Pirling za naplatu i isplatu. Taj je popis zanimljiv i zato što se navode naručitelji, među ostalim profesor Rafaj, kanonik Baltazar Bedaković, grofica Sermage, nekoliko viđenijih franjevac a i dr. kao i naslovi knjiga koje im treba isporučiti. Naime, neke od tih knjiga mogle su se nabaviti i u Trattnerovoj knjižari u Zagrebu, ali po nešto višim cijenama, što je vjerojatno ponukalo naručitelje da ih nabave u Bratislavi. (Puškadija Ribkin 2005: 69)

Po isteku privilegija za tiskanje i prodaju knjiga u Hrvatskoj u siječnju 1793. Trattner već 1794. prodaje tiskaru i knjižaru Maksimilijanu Vrhovcu. Maksimilijan Vrhovac¹² prisiljen je 1795, prema izričitoj želji cara Franje, predati tiskaru i knjižaru na upravljanje svom šurjaku Antunu Novoselu.

U carskoj i kraljevskoj ovlaštenoj novoselskoj knjižari u Zagrebu 1796. objavljen je katalog knjiga *Verzeichniss der Bücher welche in der kais. königl. privilegierten von Novoselschen Buchhandlung in Agram gedruckt mit von Novoselschen Schriften* na 135 stranica. Aleksandar Stipčević vrlo visoko ocjenjuje Novoselov katalog:

To je prvi tako veliki knjižarski katalog, k tome rađen vrlo savjesno i stručno, što svjedoči da su domaći sinovi u Zagrebu naučili voditi knjižarski posao na tada visokoj stručnoj razini. Katalog sadrži oko 2500 naslova

¹¹ Trattner, iako je knjižara nosila njegovo ime, nikad nije bio ni u Varaždinu ni u Zagrebu (Puškadija Ribkin, 2000: 28).

¹² Iako biskup Maksimilijan Vrhovac zadržava vlasništvo nad knjižarom i papirnicom i prodaje je tek 1825. faktoru tiskare Josipu Rossiju (Deželić 1925: 110).

[...] Moramo vjerovati da je Novosel dobro poznao zagrebačko tržište, odnosno da je znao da će knjige koje nudi pobuditi zanimanje čitatelja. Zato se iz njegovih prodajnih kataloga može vrlo jasno iščitati ukus i intelektualni interes visokog društva u Zagrebu. Zanimljivo je da talijanskih knjiga u tim katalogima ima vrlo malo, što na svoj način pokazuje da je sjeverna Hrvatska potkraj 18. i početkom 19. st. definitivno raskinula veze s Venecijom i s drugim talijanskim središtima. (Stipčević 2005: 108–109)

Popisana su uglavnom izdanja na njemačkom (bilo njemačkih autora bilo drugih nacionalnosti, primjerice engleskih), a puno je manje djela na latinskom ili pak na francuskom (od kojih su gotovo sva tiskana u Austrijskom Carstvu) i nešto malo na hrvatskom.

Sa stajališta ovoga rada osobito je značajno što je u katalogu izdvojen posebni odjeljak, na stranicama 80–84, u kojemu su popisane samo knjige za djecu¹³. *Erziehungsschriften und Lesebücher für die Jugend* sadrži knjige također uglavnom na njemačkom, puno manje na latinskom i francuskom, a bez ijednog naslova na hrvatskom, pa niti onoga *Mlajšseg Robinzona*, romana Joachima Heinricha Campea kojega je novoselzka szlovotizka upravo objavila (1796!). Iako taj popis prije obuhvaća knjige koje se bave djecom nego li knjigama za djecu, jer su tu navedeni i *Školski red za njemačke "Normal und Trivialschulen"*, kao i udžbenici, primjerice *Atlas*, ipak nalazimo i knjige poput *časopisa za djecu* Mme Beaumont.¹⁴ Među dječjim djelima na njemačkom nalazimo i roman J. H. Campea *Robinson der Jüngere*, u dva dijela objavljen 1784.¹⁵ te *Priče moje majke Guske (Nachla meiner Mutter Gans und meiner Amme Goldmund)* objavljene u Rigi 1795. ili Ksenofonovo djelo o obrazovanju Cyrusa (*Erziehung des Cyrus*) objavljeno u Pragu 1795. Najstarija izdanja su iz 1771. a dolaze iz raznih gradova Austrijskog Carstva, ali i iz gradova izvan carstva kao što su Hamburg, Riga, Hannover.

Znači, u 1796. godini, kada je objavljeno prvo nenamjensko djelo za djecu u Hrvatskoj¹⁶, već postoji čitateljska svijest o zasebnoj dječjoj književnosti¹⁷ o

kojoj svjedoči upravo postojanje posebnog odjeljka namijenjenog djeci i mladeži u katalogu. Dakle, upravo putem posredovanja strane dječje književnosti hrvatski su čitatelji doznali za postojanje zasebnog književnog sustava koji se namjenjuje djeci. Oni su za taj književni sustav mogli doznati ne samo preko podatka koji su pročitali i u Vranićevom (1796) predgovoru *Mlajšsem Robinzonu* 1796:

Med ostalemi prebral sem ovu od Mlajšega Robinzona pripovest, kakti jednu zmed vnogeh takovu, od koje sudim da vnogeh povoljna zse videla bude.

to jest iz svjedočenja iz druge ruke ("jednu zmed vnogeh"), već i jednostavnim posjetom Novoselovoj knjižari. U kasnijim katalogima ne nalazimo više dječje knjige kao posebno izdvojene, ali to ne znači da ih je bilo manje u ponudi.

Djeci je često namjenjivana književnost na francuskom, vjerojatno zato što se upotrebljavala za učenje jezika koji je tada bio dio poželjnog obrazovanja. Tako u katalogu Franje Župana iz 1817. nalazimo *Conseils à ma fille* J. N. Bouilly (1815), *Contes merveilleux, choisis des ouvrages de Mme. d'Aulnoy et Mlle de la Force* (1816).

DJEČJE ČITANJE U PRVOJ POLOVICI 19. ST.

Vjekoslav Klaić (1922: 26) ovako opisuju jezične prilike u prvim desetljećima 19. stoljeća:

Dok se je u saboru i skupštinama, u uredima i školama banio latinski jezik, s kojim se stao otimati magjarski, dotle je u trgovini i obrtu, u umjetnosti i lijepoj knjizi, pa i u društvenom općenju gospodovao njemački jezik. Ubogi hrvatski jezik bio je potisnut u zidine zagrebačkog kaptola i sjemeništa za bogoslove, pa onda u skromne kolibice i kućice predgradja.

No osim školske lektire, djeca su čitala i knjige koje im odrasli nisu odobravali. Juraj Matija Šporer¹⁸ piše o sebi kao 12-godišnjaku, dakle 1807. (1997: 31):

Sa svom tom plašnjom čitah ipak svake večeri u krevetu i do pol noći romane Spiessove¹⁹ i njim podobne, koji živo opisuju njemačko-srdarska i nakazna lica i njihovo napeto i bezumno djelovanje. Kako luč ugasih, igraše mi svi ti pogrđni prizori u razumnivi tako, da običajno kasno zadriemah sav u snuju [...]

Dragojla Jarnević²⁰ školovala se na njemačkom jeziku, kod kuće se govorilo na njemačkom jeziku, pa je tako i ona većinom čitala na njemačkom. U svom dnevniku retrospektivno svjedoči o svojim širokim i raznorodnim interesima kao dvanaestogodišnje čitatel-

¹³ Zanimljivo je pri tome da "prva slikovnica" *Orbis sensualium pictus* Jana Amosa Komenskoga nije navedena među izdvojenim dječjim knjigama nego ju pronalazimo u glavnom popisu kataloga.

¹⁴ Knjiga je objavljena na njemačkom jeziku 1775, a u ponudi je izdanje i na francuskome jeziku, ali izdano u Beču 1788. U katalogu je sveukupno navedeno 6 bibliografskih jedinica autorice Jeanne-Marie Leprince de Beaumont.

¹⁵ Dakle, nedvojbeno se radi o Trattnerovom bečkom izdanju (v. Engler 2013: 177). U katalogu je navedeno 6 bibliografskih jedinica autora Joachima Heinricha Campea.

¹⁶ *Mlajssi Robinzon* Joachima Heinricha Campea objavljen 1796. u Novoselskoj slovotizki.

¹⁷ I u katalogu Franje Rudolfa iz 1822. *Verzeichniss der Bücher welche bey Franz Rudolf Buchhändler in Agram* nalazimo na odjeljak kataloga posvećen dječjoj književnosti *Jugendschriften* na punih sedam stranica. Uz obilje ABC knjižica, čini se najzastupljenijim autorom Joachim Heinrich Campe uz Marie le Prince de Beaumont, Leopold Chimani i dr. Ipak, *Guliverova putovanja* su uključena u sljedeći odjeljak kataloga *Zabavnu književnost*.

¹⁸ Juraj Matija Šporer (Karlovac, 1795–Rijeka, 1884), liječnik.

¹⁹ Christian Heinrich Spiess (1755–1799) bio je njemački pisac trivijalnih romana. Smatra ga se jednim od utemeljitelja žanra horor.

²⁰ Dragojla Jarnević (1812–1875), hrvatska književnica.

ljice koji su bili u velikoj mjeri djetetu prezahitajevni sadržaji. Čitala je, kako svjedoči, sve što joj je palo pod ruku: “Lofontaine [sic!], Kotzebue, Schilling i Schiller, Kramer i Pichlerica, Frohberg, La Motte Foque, Clauren, W. Scott, Coper [sic!], Körner, Uhland, Byron i ostali” (Lakuš i Bajić 2014: 134). Kao dijete na hrvatskome jeziku zapravo i nije čitala jer, unatoč tome što ga smatra materinskim, tek oko 1938. osvještava da ga ne poznaje dovoljno ni dobro (Lakuš i Bajić 2014).

Imbro Tkalac²¹, također već kao dijete strastveni čitatelj, u svojim uspomenuama iz mladosti daje zanimljivu sliku prilika u Hrvatskoj tridesetih godina devetnaestog stoljeća. Iako je živio u imućnoj karlovačkoj obitelji, njegov je dom što se tiče knjiga bio vrlo skroman:

U kući mojih roditelja, osim one svetačke legende, bilo je još nekoliko knjiga o gospodarstvu i graditeljstvu, a na noćnom ormariću moje majke uvijek je ležala neka knjižica, koja je na poleđini nosila pozlaćeni natpis “Horatius”. Katkada, poslije večernje molitve, majka bi uzela tu knjigu i nešto iz nje čitala. Bilo je to neko dražesno izdanje Horacija na latinskom, a taj jezik je moja majka i razumjela i govorila. (Tkalac 1945: 85)

Tkalac sebe opisuje kao izvanredno nadarenog dječaka, što je bez svake sumnje i bio, no, pri tome iz slike onodobnih prilika ne izostavlja niti svoje manje sretne prijatelje koje nisu obilježile niti naročita nada-rost niti ekonomska potpora obitelji:

I osnovna škola i gimnazija nosile su naziv “kraljevskih” učilišta. Nisu bile uređene kao škole u Ugarskoj i Hrvatskoj, nego poput onih u “nasljednim” zemljama. Predavalo se na njemačkom, a školske je knjige izdavala “k. k. Schulbücher – Verschleiss-Administration” u Beču. [...] U najnižim se već razredima osnovne škole predavalo samo njemački. Taj jezik je znalo veoma malo đaka, a i oni što su ga znali, znali su ga veoma slabo. [...] Učenici su morali biti zadovoljni, ako im je učitelj znao onoliko koliko je stajalo u školskim knjigama. Naučna je metoda bila ova: učitelj bi đacima čitao pojedine paragrafe pa onda teža mjesta s nekoliko riječi parafrazirao. Učenici su morali paragrafe zapamtiti po mogućnosti od riječi do riječi, pa ih onda narednog sata naizust govoriti. Učitelj nije mnogo pitao, da li oni išta razumiju; dovoljno je bilo da izgovore paragraf onako kako je stajalo u školskoj knjizi. Učenici kojima je to uspijevalo, dobivali su ocjenu “veoma dobar”. Ako bi takvu ocjenu postigli na zaključnom godišnjem ispitu, onda su dobili “prvi red s odlikom” i neku knjigu kao školsku nagradu²². Knjiga je morala

biti štampana u Austriji. Tako je to išlo do najvišeg razreda gimnazije. Materinji se jezik nije podučavao, ali poslije 1837. učilo se na gimnaziji mađarski. (Tkalac 1945: 146–147)

Kako su djeca mogla doći do knjiga ili kakve su bile mogućnosti zadobivanja knjiga u to vrijeme? Kada je u pitanju bila škola, onda su se u Karlovcu, to jest u Vojnoj Krajini, kao nagradne knjige dobivale samo njemačke knjige. No, to nije bio jedini način na koji se moglo doći do knjiga, barem ne za one koji su bili jako motivirani i koji su, istovremeno, pripadali višem društvenom sloju.

Do knjiga se moglo doći i putem posuđivanja. Tkalac opisuje svoj susret s prvom bibliotekom koju je vidio kod grofa Đure Draškovića, zapovjednika kompanije u Lasinju (1945: 85):

Grof je Drašković imao dva staklena ormara puna knjiga u veoma lijepim uvezima. Takvo nešto nisam ja još nikada vidio. [...] Nikada dotada nisam vidio toliko knjiga, pa mi je to bilo nešto posve novo i silno mi imponiralo: mislio sam da toliko knjiga uopće nema na svijetu. [...] Silno sam želio da nešto takvo čitam, a kako su pored toga gotovo sve knjige u biblioteci bile njemačke, to sam čvrsto odlučio da što brže naučim njemački.

Do knjiga se moglo i kupovinom u knjižarama.

Kad sam se jednom zgodom [tijekom ljeta 1837. op. a.] sa svojim stalnim pratiocem kočijašem Jankićem, penjao iz Donjeg grada u Gornji, opazio sam u Dugoj ulici dućan s natpisom: “Knjižara Milana Hirschfelda”. Knjižara je za mene bila nešto sasvim novo. U Karlovcu je štampar i knjigoveža Jakov Prettner imao mali dućančić s nekoliko knjiga, ali je taj dućančić bio obično zatvoren. Za vrijeme prijašnjeg boravka u Zagrebu bio sam u dućanu štampara Franje Župana, ali on je imao samo neka svoja izdanja, kalendare, misale, školske knjige i nekoliko bečkih dječjih knjižica. Nad tim dućanima, i u Karlovcu i u Zagrebu, visjela je kao natpis velika, drvena, crveno obojena knjiga, koja se njihala u zraku na svinutoj prečki iznad dućanskih vrata. Nad

ključeno, a iza toga začehše dieliti nagrade. Bijaše ih deset na stolu, sve same liepo uvezane njemačke pripoviesti sa slikami, molitvenici i pjesmarice” (Becić [1892]: 7). Carsko kraljevsko ministarstvo bogoštovlja i nauka objavljuje 1857. službenu preporuku da se nagradne knjige biraju iz sljedećeg popisa, u kojemu nema niti jedne knjige na njemačkom jeziku, ako i prevladavaju njemački autori: 1. Isus prijatelj malenih. Od Jaisa. U Zagrebu, 1857. / 2. Molitvenik polag Schlöra. / 3. Prava Kerstjanka i svagdanje zabavljanje s Bogom od Sabolovića. / 4. Razmišljavajte ovo dobro. Od O. Bartola Baudrauda družbe Isusove. U Zadru, 1854. / 5. O naslidovanju Isukersta. Knjige četiri Tome iz Kempisa. U Zadru, 1854. / 6. Svagdanja pobožnost. Čudoredna zabava za decu. Od Starčevića. / 7. Kerstovka od Palmotića. / 8. Majstor Jordan, ili cna od zanata veća od zlata. U Zagrebu. / 9. Genofeva. U Zagrebu. / 10. Košarica. U Zagrebu. / 11. Milutin. U Zagrebu. / 12. Janješce. U Zagrebu. / 13. Dobri Radoica i zločesti Ivica. U Zagrebu. / 14. Golubče i starac Goranin. U Zagrebu. / 15. Mladi pustinjak i kresnica. U Zagrebu” (Cuvaj, 1910, dio 4: 116).

²¹ Tkalac, Imbro Ignjatijević, hrv. političar i publicist (Karlovac, 1824–Rim, 1912)

²² Kao ilustracija može poslužiti tužaljka iz 1846. u *Danici* anonimnog prikazivača *Basni* (1844) Ignjata čivića Rohrskog koji se žali na potpunu prevlast njemačkih knjiga pri darivanju učenika (*Danica*, 12 [1846] 24: 96). Također, u svom svjedočenju Ferdo Becić (1844–1916) u *Djačkim doživljajima* piše o nagradnim knjigama kada je završio drugi razred nekadašnje njemačke “trivialne” škole 1853. u Vojnoj krajini: “Tim bijaše izpitivanje za-

ovom novom knjižarom nije se moglo vidjeti ništa što bi tome bilo slično; međutim, s obje strane ulaznih vrata stajali su izlozi s novim knjigama na hrvatskom, njemačkom i talijanskom jeziku. (Tkalac 1945: 152–153)

U ovom jezgrovitom Tkalčevom opisu riječ je očito o dvama poimanjima tiskarskog i knjižarskog posla: u jednom, kojeg simbolizira cimer iznad vrata radnje, taj posao je zanatski, cehovski: u tom poslu radi se prije svega o tome kako prodati predmete izrađene u vlastitom obrtu (u ovom slučaju knjige), a u drugom slučaju radi se o modernoj trgovačkoj radnji. No, i u jednom i u drugom slučaju nude se strane knjige, bilo “bečke dječje knjižice” ili veliki kontingenti stranih knjiga. Za istog posjeta knjižari Hirschfeld je Tkalcu ponudio dva časopisa na njemačkom koji su bili rađeni po uzoru na engleske *penny dreadfuls*, a na koja se tada trinaestogodišnji Tkalac pretplatio.

Što se čitanosti knjiga tiče, u trećem su se razredu čitale njemačke knjige na njemačkom jeziku. Pri tome, Tkalac je kao dijete udžbenike, dakle namjenske knjige, shvaćao kao nenamjenske, zabavne dječje knjige (1945: 168):

U trećem razredu osnovne škole učili smo biblijsku povijest iz udžbenika Christopha Schmida za djecu. Meni se ta knjiga činila zabavnom baš kao i Beckerove “Priče iz grčke davnine”, koje sam čitao u isto vrijeme, a shvaćao sam tu biblijsku povijest posve nereligiozno.

Prema svjedočenju Imbre Tkalca, on je u Karlovcu, kao jedanaestogodišnje dijete u imućnoj plemićkoj obitelji, 1835. osim hrvatskog govorio njemački, talijanski i francuski.

Radovalo me jedino čitanje, i ja sam prosto gutao svaku njemačku, talijansku ili francusku knjigu koja bi mi slučajno dopala ruku.

Navršio sam svoju jedanaestu godinu, duševno prepušten sam sebi i bez ikakvog vodstva. Istina, pročitao sam bezbroj zemljopisnih knjiga, putopisa, prirodopisnih knjiga, novela, pjesama, gotovo sve romane Waltera Scotta i Coopera [...] (Tkalac 1945: 137)

Iz biblioteke grofa Đure Draškovića ponio je brat nekoliko svezaka romana Waltera Scotta. (Tkalac 1945: 114)

Dakle, Tkalcu su strani jezici poslužili ne samo za upoznavanje književnosti na tim jezicima, već su bili i jezici transfera koji su mu omogućili da se upozna i s engleskom i s američkom književnošću (1945: 187):

čudnovato je, da ja sve do 1840. nisam pročitao niti jedne slavenske knjige, i ništa me nije potaklo da osjećam nacionalno. (Tkalac 1845:187)

Dječaku iz imućne obitelji bili su dostupni razni načini na koje je mogao doći do knjiga: bilo izravnom kupnjom kod knjižara, bilo naručivanjem knjiga, bilo posuđivanjem iz biblioteka drugih imućnih ljudi. Posve drugačija situacija dočekala je siromašne seoske mladiće poput Mijata Stojanovića, rođenog 1818. u

Babinoj Gredi pokraj Slavenskog Broda, koji je već 1831. bio školski praktikant. Dakle, imao je samo trinaest godina kada je sljedeći popis bio njegova lektira:

Osim svojih školskih knjigah: katekizam njemački, čitanka njem., u kojoj su se nalazile ponajviše rasprave o poljodjelstvu i odgajanju marhe, biblička povjestnica njem., računarica njem., slovnica njem., Pflichten der Unterthanen, Anleitung zu schriftlichen Aufsätzen – dobio je od dobrih ljudi još: Satir Reljkovića, jezgru Sv. pisma, Kućnik Reljkovića, Život biskupa Mandića od Adama Filipovića Heldenthalskoga, Politiku Pavića, Indijanski mudroznanač, Evangelien erklärt von L.; Der Berliner Sekräter, spise za mladež njem. od Schimania²³; Forederungen an Lehrer, Methodenbuch, Politische Schulverfassung. Poslije dobio je za čitanje Schmidtove spise za mladež... (Stojanović 1997: 156–157)

Stojanović je bio usmjeren na kupovanje knjiga od svoje bijedne praktikantske plaće tako da je svaki poklon “od dobrih ljudi” bio jako dobrodošao. U svojoj seoskoj okolini Stojanović nije imao od koga posuditi knjige, već je naprotiv on sam postao glavni izvor knjiga za svoju okolinu. Knjige na njemačkom bile su glavni izvor znanja izvan školskog programa.

Stjepan Valdec²⁴ u uspomenu na učeničke dane u 3. razredu gimnazije u Varaždinu 1842. piše:

Početkom drugog poletja imali smo u školi govoriti samo dijački (latinski). [...] Osim vjeronauka i magjarske slovnice, svi su se sada predmeti učili latinski; a mi bi se tom ma i pogriješnom latinštinom izvan škole navlaš pred nižim razredi izitali i ponosili. A o nauči u našem jeziku ili našoj povijesti ni glasa. [...] Kako se je tu budio duh hrvatski i gojio, iz školah ne bi ni znali da smo Hrvati. (Valdec 1914: 26–27)

[...] [Josip Drobnić, župnik u Grazu, prijatelj biskupa Strossmayera] pitao nas o školskih predmet, a kad mu rekosmo, da se moramo učiti magjarsku gramatiku, uzmahne i reče: sad vam moram kazati jednu: djeco moja, braćo moja, čim se sastanete sa suučenicima, izporučite im moj vrući hrvatski pozdrav, recite im, da se ja molim svaki dan za moju predragu hrvatsku domovinu, uz to recite im, da ih ja zaklinjem sa svime što im je milo, drago i sveto, da ih zaklinjem Bogom i materinim mlijekom neka ne uče magjarskog jezika. (Valdec 1914: 40–41)

²³ Leopold Chimani (1774–1844) austrijski pedagog i dječji pisac.

²⁴ Stjepan Valdec (1829–1921) svećenik, pisac, kanonik čazmanskog kaptola u Varaždinu.

U katalogu I. I. Prettnera iz 1855. *Katalog der Leih=Bibliothek* nalazimo 1070 jedinica, od toga 900 na njemačkom na gotici i 270 na francuskom. Njemački dio zapravo je pregled zapadnoeuropske književnosti jer tu nalazimo i predstavnike drugih književnosti, poput primjerice španjolske Calderona de la Barce, engleske Dickensa, škotske Scotta, francuske Suea, Balzaca, Montepina te američke književnosti poput Coopera.

I u Hartmánovom katalogu *Katalog zur Leih-Bibliothek von Leop. Hartman s Buchhandlung in Agram* [1860] sve su navedene knjige (1201 knjiga) na njemačkom pisanom goticom. I u ovom katalogu nalazimo najpopularnije onovremene pisce. Osim njemačkih pisaca, navedeni su i njemački prijevodi tada iznimno popularnih engleskih pisaca, poput Edwarda Bulwer-Lyttona (20 djela), Lorda Byrona (12), Roualeyna Georgea Gordon-Cumminga poznatijeg kao *lovca lavova* (1), kapetana Fredericka Marryata (27), Thomasa Maynea Reida (1), Waltera Scotta (17), Jamesa Fenimorea Coopera (6), francuskih pisaca poput Alexandera Dumasa (118), Alexandera Dumasa (sina) (1), Paula Févala (oca) (9), Xaviera de Montepina (19), Eugènea Scribea (2), Eugena Suea (46) te švedske spisateljice Emilie Flygare-Carlén (36).

Spretnom poslovnom čovjeku, kakav je bez sumnje bio Lavoslav Hartmán, svakako je bilo na duši zadovoljiti potražnju svojih korisnika pa je nabavljao strane knjige autora koji su se osobito rado čitali. čim je malo financijski ojačao, upravo će mu popisi knjiga njegove knjižnice biti glavni pokazatelji što se treba prvo ponuditi čitateljstvu u hrvatskom prijevodu.

Sredinom šezdesetih godina Lavoslav Hartmán napravio je pravu revoluciju u opremanju hrvatskih dječjih knjiga: objavio je slikovnice na hrvatskom jeziku u bojama, zatim popularne prirodnoznanstvene knjige s litografijama u boji, kao i dječje zabavne knjižice s ilustracijama u boji. Time je Hartmán samo nastojao svojim izdanjima biti ravan najboljim stranim knjigama koje je prodavao u svojoj knjižari. Stoga je svoje slikovnice u bojama objavljivao i na mađarskom i plasirao ih u Mađarskoj. Hrvatski pisci i nakladnici hrvatskih knjiga s mukom borili su se protiv jeftine njemačke knjige i druge konkurencije (Brešić 2015: 334–340). No ta je konkurencija barem u smislu održavanja visokih standarda imala i svoju pozitivnu stranu.

Vjekoslav Klaić ovako ocjenjuje odnos snaga hrvatske i inozemne knjige 1867. (1922: 48–49):

[1867] pritisak njemačke i talijanske knjige bio je sveder prejak; ali je sve odlučnije istupanje hrvatskih književnika ipak pridonijelo da su i oni knjižari u hrvatskim zemljama, koji se nijesu oduševljavali za hrvatsku knjigu, m o r a l i sve više brinuti se za

širenje hrvatskih knjiga, jer bi inače ostali osamljeni i prezreni, a podjedno i materijalno oštećeni. Pa tako su poslji i oni knjižari, koji su bili rodnom i osjećajem Nijemci i Talijani, i koji su svoje radnje uredili sasvim po njemačkom kalupu, imali bar zasebno odjeljenje za hrvatske knjige. Desilo se je to tako poglavito u nekim pokrajinskim gradovima, gdje su knjižare podizali strani, naročito njemački došljaci, jer su se tome toliko časnom zvanju posvećivali tek izuzetno domaći sinovi.

Nijemci su se posvećivali otvaranju knjižara jer su, s jedne strane, mogli lako uspostaviti kontakt s njemačkim dobavljačima, a s druge strane i s čitateljskom publikom njemačkih knjiga u Hrvatskoj. Oni su time odgajali i podilazili publici koja je čitala njemačke knjige, koje su, zato što su imale golemu publiku, bile i raznovrsnije i jeftinije od hrvatskih knjiga. Zato su u knjižarama postojali tek odjeljci za hrvatsku knjigu. I zato je prodor hrvatskih knjiga i njihovo zauzimanje prirodnog mjesta najvažnije jezične skupine knjiga u Hrvatskoj bilo tako polagano i mučno.

Desetak godina kasnije možemo primijetiti kako su hrvatske dječje knjige zaposjele značajan dio tržišta knjiga. Iz *Popisa knjiga koje ima u skladištu Sveučilišna knjižara Franje Župana (Albrecht i Fiedler)* objavljenog 1879. vidljivo je da je u prvom poglavlju, u kojemu su popisane *Zakonznanstvene i pravničke knjige*, polovica knjiga na njemačkom jeziku. U poglavlju *Spisi o šumarstvu i gospodarstvu* također se pojavljuje gotovo polovica njemačkih naslova (nalazimo i jedan francuski). Međutim, među *Spisima za mladež* sva 24 naslova su na hrvatskom jeziku. Nivo pismenosti polako se podiže i dječje knjige na hrvatskom (velikim dijelom su to hrvatski prijevodi njemačkih autora) posve dobro uspijevaju na tržištu, što dokazuje i činjenica da se sve više nakladnika odlučuje na tiskanje dječjih knjiga na hrvatskom.

Stipčević u općem pregledu čitateljskog iskustva u razdoblju do kraja Austro-Ugarske zaključuje (2008: 254):

Kada se saberu svi autori i sva njihova djela koja se navode u tiskanim katalozima knjižara i knjižnica iz 19. st. i početka 20. st dobiva se prilično jasna i točna slika o knjigama koje su se u to vrijeme čitale u hrvatskim zemljama. Zahvaljujući činjenici što su Hrvati mogli čitati na njemačkom (u kontinentalnom dijelu Hrvatske) i talijanskom (u primorskim gradovima), te u drugim europskim jezicima, te zahvaljujući dobro organiziranoj knjižarskoj službi (posebice potkraj 19. st. i početkom 20. st.) može se reći da nije bilo poznatijeg europskog pisca čija se djela nisu mogla posuđivati ili pak kupovati. Popularni romani E. Zole, pripovijetke G. de Maupassanta, znameniti romani V. Hugoa, izvanredno popularna avanturistička djela A. Dumasa (oca i sina), pustolovni romani E. Salgarija, drame H. Ibsena, povijesni romani H. Sienkiewicza i W. Scotta, romani ruskih velikih pisaca F. Dostojevskog, i L. Tolstoja, talijanskih pjesnika G. Carduccija i d'Annunzija i bezbroj drugih pisaca bila su uobičajena lektira za svakog obrazovanog Hrvata.

Dakle, slika koju daje taj zbroj čitanja na stranim jezicima daleko je šira i sveobuhvatnija od slike koju bismo stvorili o poznavanju naslova i autora stranih književnosti kod hrvatske čitateljske publike na temelju bibliografije hrvatskih knjiga (izvornih i prijevodnih). Postoji evidentna razlika i ako se zaustavimo samo na dječjoj književnosti: čitala su se djela i madame d'Aulnoy, de Segur i *Orbis sensualium pictus*: sve odreda knjige koje ni do dana današnjeg nisu prevedene na hrvatski. Stoga je važno naglasiti činjenicu kako su i te neprevedene strane knjige odigrale itekako važnu ulogu u aktivnom stvaranju hrvatske dječje književnosti, iako njihovo sudjelovanje u promicanju hrvatske dječje književnosti nikada nije bilo primjereno valorizirano.

DJEČJE ČITANJE NA PRIJELAZU IZ 19. U 20. STOLJEĆE

Dora Pejačević (1885–1923) sa šesnaest godina počinje voditi dnevnik čitanja gdje relativno dosljedno bilježi knjige koje je pročitala i one koje želi pročitati. Odrastanje u aristokratskoj obitelji na prijelazu stoljeća i dostupnost knjiga obiteljske knjižnice te realan trag stvarnog čitanja za ovaj rad čine zanimljiv analitički materijal. Dostupan popis dječjih knjiga²⁵ obiteljske knjižnice Pejačević usporedit će se s dječjim knjigama koje je umjetnica doista pročitala.

Dio popisa knjižnice Pejačević iz 1935. a koji se odnosi na dječju književnost izdvojen²⁶ je pod naslovom *Schulzimmer* i obuhvaća stranice 93–103, odnosno ide od rednog broja 3000. do 3333. što znači da obuhvaća 334. bibliografske jedinice.

Bibliografske jedinice grupirane su prema jeziku na kojemu su knjige objavljene, a ne prema nacionalnim književnostima. Zastupljeno je ukupno pet jezika: francuski (od br. 3000. do 3160. = 161 knjiga²⁷), mađarski (od br. 3161. do 3232. = 72 knjige), hrvatski (od br. 3233. do 3253. = 21 knjiga), njemački (od br. 3254. do 3314. = 61 knjiga), engleski (od br. 3315. do 3333. = 19 knjiga).²⁸ Iako je zastupljeno samo pet

jezika, zastupljeno je više nacionalnih književnosti. Primjerice, još španjolska, ruska, američka, švicarska.

Zanimljiva su odstupanja koja su vidljiva ako se taj popis dječjih knjiga usporedi²⁹ sa sačuvanim fondom³⁰ cijele Knjižnice Pejačević:

Prema nekim pokazateljima može se procijeniti da je obiteljska knjižnica imala od 4000 do 5000 knjiga. U Našicama je sačuvano nešto više od 1100 svezaka. [...] Utvrđeno je da su knjige pisane na pet svjetskih jezika (njemačkome, francuskome, mađarskome, talijanskome i engleskome) a najbrojnije su one pisane na njemačkome, koje su pretežito pisane goticom. Na hrvatskom jeziku danas je sačuvano samo nekoliko svezaka u Muzeju Slavonije Osijek, iako se u katalogu popisanih knjiga iz 1935. godine navodi veći broj njih. (Bošnjaković 2003b: 88–89)

U popisu dječjih knjiga nema knjiga na talijanskom, a s druge strane ima više knjiga na hrvatskom nego primjerice na engleskom. Također, daleko najviše dječjih knjiga je na francuskom, a ne na njemačkom kao u ostatku knjižnice, što objašnjavamo činjenicom da su dječje knjige češće predviđane za školsku lektiru i vježbanje jezika, a manje za čitanje iz užitka.

Prije svega, potrebno je imati na umu da korpus dječjih knjiga i knjiga za mladež prezentiran u popisu jamačno nije nastao kao rezultat skupljanja jednog djeteta, već je rezultat zbroja interesa više korisnika. Iako bi bilo zanimljivo saznati koja su najstarija izdanja i općenito o kojim izdanjima je riječ, ni to nam ne bi puno govorilo jer pitanje je kada i gdje su te knjige kupljene ili kada su i kako dospjele u knjižnicu. To je naprosto zatečeno stanje u knjižnici obitelji Pejačević 1935. u vrijeme kada Dora Pejačević već više od deset godina nije među živima.

Zanimat će nas niz pitanja: tko je najpopularniji autor; jesu li neka djela prisutna na više jezika; koji su najčešći jezici transfera nacionalnih književnosti koje nisu jezično zastupljene.

Daleko je najzastupljenija grupa knjiga na francuskom koja čini gotovo polovicu svih popisanih knjiga. Najzastupljeniji autor je Jules Verne³¹ čak ako se i ne uzme u obzir da se Verneove knjige kriju i pod

²⁵ Osobitu zahvalnost dugujemo Dinku Županu koji nam je nesebično dao dragocjene podatke na početku bavljenja ovom temom.

²⁶ "Unutar tog popisa postoji podjela na tri cjeline s obzirom na prostor u kojemu su se knjige nalazile. Treba istaknuti da su neke knjige nadopisane na dnu stranice, pa su dobivale brojeve prethodno upisane knjige s naznakom a, b, c, što znači da je broj knjiga u katalogu veći od konačno istaknutog broja upisanih knjiga. [...] Treći prostor u kojem su se, prema katalogu, nalazile knjige bila je 'soba za učenje' (*Schulzimmer*), za koju ne znamo gdje se izvorno nalazila. U ovoj prostoriji knjige su popisane, po istom principu, od broja 3000 do 3.333 (ukupno 334 sveska). Ovdje se nalaze razne edukativne knjige te priče, pripovijetke i bajke za djecu i mladež" (Bošnjaković 2003a: 1314).

²⁷ Knjiga, a ne naslov jer popisivač broji fizički samostalne knjige koje su dijelovi istog naslova.

²⁸ Unutar svake od pet jezičnih cjelina popisivač se nije držao nikakvog reda pa čak nisu na okupu niti sva djela jednog autora.

²⁹ Bilo bi svakako metodološki čišće da se popis dječjih knjiga uspoređuje s popisom svih knjiga (a ne *de facto* sa sačuvanim knjigama), ali analiza popisa svih knjiga po jezicima nama nije dostupna tako da se moramo zadovoljiti gore navedenom usporedbom: popis dječjih knjiga – sačuvane sve knjige.

³⁰ Danas je sačuvano tek 90-ak dječjih knjiga iz Knjižnice Pejačević. "Kao posebna skupina unutar književnosti izdvojene su dječje knjige kojih ima oko 90 naslova raznih pripovijedaka, bajki i priča za djecu i mladež. Razlog izdvajanja dječjih knjiga je i činjenica da su 334 dječje knjige posebno popisane i u katalogu iz 1935. godine, u tzv. sobi za učenje (*Schulzimmer*). Osim knjiga za rasonodu, sačuvano je 6 školskih udžbenika i 12 svezaka uvezanog dječjeg magazina na francuskom jeziku – bogato ilustrirani, koji nisu služili samo za zabavu nego i kao nadopuna onoga što su djeca učila u školi." (Bošnjaković 2003a: 18).

³¹ Jules Verne: f (3002, 3029, 3104–3107, 3123–3126, 3133–3156), h (3238) [f 34, h 1; T(otal) 35].

imenima nekih drugih autora. Primjerice, nalazimo i dvije bibliografske jedinice. P.-J. Stahl, što je pseudonim Pierre-Julesa Hetzela, nakladnika poznatog po izvanredno raskošno oblikovanim i ilustriranim izdanjima djela Julesa Vernea³². Djela Julesa Vernea objavljuju se na hrvatskom od 1875. i do 1935. sva najznačajnija djela bila su već prevedena, a neka od njih ne samo što su bila objavljena u više izdanja, već su bila i objavljuvana u raznim formama, npr. *Put k središtu Zemlje* objavljen je 1890. i 1929. kao monografija, ali je 1928. objavljen i u šest jeftinih svezaka u Kuglijevu nakladičkom nizu *Pripovijesti djeda Nike*. Stoga je možda moguće zaključiti da su djela Julesa Vernea isprva služila učenju francuskog jezika³³, a onda se razvila, ili je i ranije postojala, jaka sklonost Vernevu pustolovnom pripovijedanju.

Još su obilno zastupljene i francuske autorice, npr. Mme de Segur (Rostopchina)³⁴ s 18 knjiga. Među njezinim naslovima ne nalazimo *Mémoires d'un âne*, knjigu koju je sa sedamnaest godina (to jest 1891) na hrvatski prevela Ivana Brlić-Mažuranić naslovivši ju *Uspomene osla Kokodana*.³⁵

Zénaïde Fleuriot³⁶ zastupljena je sa šesnaest knjiga. Za razliku od Verneovih knjiga, ove kao da su više kupovane zbog sadržaja, a manje zbog jezika (11 francuskih knjiga i 5 njemačkih). Fleuriot je vrlo plodna književnica snažnog katoličkog usmjerenja, a objavljivala je u *Bibliothèque rose* (dječja književnost) te u *Bibliothèque bleue* (popularna književnost).

Četvrti autor po zastupljenosti u knjižnici je Thomas Mayne Reid³⁷, američki pisac pustolovnih romana. Niti jedno njegovo djelo nije na engleskom, već su sva na francuskom, osim jednog na mađarskom. Još jedan američki pisac pustolovnih romana James Fenimore Cooper³⁸ prisutan je u Knjižnici uglavnom preko mađarskih prijevoda.

Madame de Stolz zapravo je pseudonim Fanny de Bégon³⁹, vrlo plodne spisateljice romana. Objavljivala je u popularnim francuskim bibliotekama onog vremena poput *Bibliothèque rose illustrée* ili *Biblio-*

³² U najmanju ruku jedna od Verneovih knjiga *Le sphinx des glaces* je iz Collection Hetzel (Bošnjaković 2003b: 90).

³³ Jedinu primjerak na nekom drugom jeziku je onaj na hrvatskom *Pet nedjelja u balonu*, a i taj naslov u Knjižnici postoji na francuskom jeziku. Da je u prvom planu bila samo zabavna Verneova pripovijedanja, a ne učenje francuskog jezika, vjerojatno bismo nailazili na njegova djela prevedena i na druge jezike.

³⁴ Mme de Segur (1799–1874) f (3075–3092) [f 18; T(otal) 18].

³⁵ Rukopis tog prijevoda čuva se u Arhivu Odsjeka za povijest hrvatske književnosti Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, kutija br. 9.

³⁶ Zénaïde Fleuriot (1829–1890) f (3016–3018, 3069–3074, 3127, 3128), nj (3258–3261, 3287) [f 11, nj 5; T 16].

³⁷ Thomas Mayne Reid (1818–1883) f (3015, 3027, 3030a, 3030b, 3031–3039), m (3163) [f 13, m 1; T 14].

³⁸ James Fenimore Cooper (1789–1851) m (3217, 3220, 3222, 3223) [m 4; T 4].

³⁹ Mme de Stolz (1820–1898) f (3043–3050) [f 8; T 8].

thèque des jeunes filles. U knjižnici Pejačević prisutna je s osam naslova na francuskom.

Franz Hoffmann⁴⁰, njemački pisac uglavnom pustolovnih pripovijesti, u Knjižnici je prisutniji od Karla Maya⁴¹, njemačkog pisca pustolovnih romana.

Mlle Gouraud (Julie Gouraud)⁴² u Knjižnici je zastupljena s ukupno sedam naslova.

Joseph Spillmann⁴³ autor je koji je u Knjižnici zastupljen na mađarskom, hrvatskom i njemačkom s pet knjiga.

Cervantesov *Don Quijote*⁴⁴ zastupljen je u tri jezika: na francuskom, mađarskom i njemačkom. Slično, na tri jezika u Knjižnici je prisutan i roman Harriet Beecher Stowe *Uncle Tom's Cabin*⁴⁵. Postojanje istih naslova u čak tri prijevoda govori o svijesti koja je postojala o važnosti tih naslova te o potrebi da se nedostatak izvornog teksta nadoknadi s više prijevoda.

Gotovo da nema autora zastupljenog u Knjižnici koji bi stvarao u 20. st. Sva djela, osim rijetkih izuzetaka, napisana su u 19. st ili ranije. Začuđuje gotovo potpuna nezastupljenost ruske književnosti, pa čak niti kroz prijevode (osim Ljermontova na francuskom 3101). I ostale slavenske književnosti su nezastupljene. Iznimke su 15 djela hrvatske književnosti i 3 srpske književnosti. Dok su svi ostali jezici ujedno i jezici transfera s drugih jezika, na engleskom se čitala samo engleska književnost. To onda znači da se značajan udio djela na drugim jezicima odnosi na prijevode s engleskog: Maine Reid je, primjerice, zastupljen isključivo u francuskim i mađarskim prijevodima.

Baveći se popisom djela koja je Dora Pejačević pročitala, Dinko Župan (2012) prema sadržaju grupirao ih je u nekoliko skupina: književnost, filozofija, glazba, religija, prirodne znanosti. Međutim, u književnosti Župan nije išao u razvrstavanje po vrstama, pa tako nije izdvojio niti djela za djecu i mladež. U popisu djela koja je pročitala Dora Pejačević međutim nedvojbeno se nalaze i djela za mladež i djecu, primjerice, Dickens: *Christmas Carol*, Burnett: *Little lord Fauntleroy*, Scott: *Ivanhoe*, Daudet: *Pisma iz mog mlina*, samo Lagerloef – *Christuslegenden*.

Ono što se može vrlo lako ustanoviti iz usporedbe popisa pročitanih knjiga Dore Pejačević i *Popisa knjiga Knjižnice Pejačević* iz 1935. je sljedeće: *Popis* je Dora Pejačević započela pisati kad je već imala 16 godina pa s te strane ništa ne možemo zaključiti o njezinim dječjim čitateljskim navikama, osim da je i

⁴⁰ Franz Hoffmann (1814–1882) m (3179), nj (3290, 3307–3314) [m 1, nj 8; T 9].

⁴¹ Karl May (1842–1912) m (3199), nj (3269, 3274, 3299–3302) [m 1, nj 6; T 7].

⁴² Mlle Gouraud (Julie Gouraud) (1810–1891) upotrebljavala je i pseudonim Louise d'Aulnay, f (3062–3068) [f 7; T 7].

⁴³ Joseph Spillmann (1842–1905), švicarski jezuit i pisac za djecu, m (3228, 3229) h (3233) nj (3303–3304) [m 2, h 1, nj 2; T 5].

⁴⁴ F (3006), m (3188), nj (3265) [f 1, m 1, nj 1; T 3].

⁴⁵ F (3132), h (3253), nj (3286) [f 1, h 1, nj 1; T 3].

kao odrasla vrlo malo čitala na hrvatskom (moglo bi se deducirati kako je još manje čitala na hrvatskom kao dijete) pa sve knjige u *Popisu* knjižnice na hrvatskom nisu bile i njezina lektira. Najprisutniji u *Popisu* iz 1935. je književnik Jules Verne, i to na francuskom, a njega uopće nema na popisu pročitanih knjiga Dore Pejačević. Slično, nema niti drugih pisaca na francuskom, primjerice Mme Segur. S druge strane, na *Popisu knjižnice* ne nalaze se spomenuti naslovi koje je Dora Pejačević pročitala: Dickens: *Christmas Carol*, Burnett: *Little lord Fauntleroy*, Scott *Ivanhoe*, Daudet *Pisma iz mog mlina*.

Najveći broj knjiga Dora Pejačević pročitala je na njemačkom, kao na svom materinskome. Nasuprot tome, u *Popisu Knjižnice* najveći broj dječjih knjiga je na francuskom. Knjige koje je čitala, Dora Pejačević posuđivala je i od prijateljica pa *Popis knjižnice* iz 1935. ni na koji način ne može reflektirati, niti u grubo, njezinu čitateljsku praksu.

S druge strane, pronalazimo i primjere dječjeg čitanja u građanskoj obitelji koje nije sustavno bilježeno kao u slučaju Dore Pejačević, ali njihova prisutnost posve spontano izvire iz svakodnevne komunikacije. Ivana Brlić Mažuranić javlja iz Zagreba svojoj kćeri Zori⁴⁶ u Brod na Savi:

Kupila sam oba "Djungelbucha" [*Knjige o džungli*, op. a.]. Možeš si misliti, premda su tebi namijenjena, da ih nećeš dobiti dok ih ja nepročitam opet! Baš sam znatiželjna hoću li sa svojim književnim okusom učiniti fiasko i u ovom slučaju, kao s "Göstom" u Zagrebu! Svakako ti poklanjam te knjige u tako lijepoj i estetski opravdanoj namjeri, da će možda fata libelli ovaj puta povoljna biti! Tražila sam za Tebe i Bersine pjesme za mezzosopran – nu dobila sam samo njemački tekst pak nisam htjela uzeti. (Ivana Brlić Mažuranić [Zagreb] Zori [Brod na Savi] 10. veljače 1912)

Doduše, *Knjiga o džungli* Rudyarda Kiplinga već je prevedena u časopisu za mladež *Pobratim* pod naslovom *U džungli*⁴⁷, dok je *Gösta Berling*, roman za odrasle Selme Lagerlöf, preveden na hrvatski 1944. Hrvatska obrazovana elita itekako dobro zna kolika je važnost poznavanja stranih jezika i čini sve da svojoj djeci omogući pristup stranim književnostima.

Ivana Brlić-Mažuranić piše svojoj majci 3. srpnja 1908. (Arhiv HAZU):

Ovaj čas g. Matić u drugoj sobi savjetuje Ivi da već počne njemački čitati, pak mu veli: "Vidiš, ja sam u trećoj gimnaziji počeo čitati njemački i to 'die drei Mušketire'" [sic!]⁴⁸

⁴⁶ Zora Brlić, ud. Milčić (1897–1971) bila je kći Ivane Brlić-Mažuranić i Vartoslava Brlića.

⁴⁷ *U džungli*: prva knjiga izlazi u osamnaest nastavaka u *Pobratimu* 19 (1908). *U džungli*: druga knjiga izlazi u dvanaest nastavaka u *Pobratimu* 20 (1909). *Gösta Berling* je prvi put objavljen 1891.

⁴⁸ *Tri mušketira* objavljeni su prvi puta 1844. a u hrvatskom prijevodu Milana Lovrenčića 1890.

Ivan Brlić, sin Ivane Brlić-Mažuranić, rođen je 28. rujna 1894. pa tako na početku ovih školskih praznika nema još punih četrnaest godina. Ivi se ne savjetuje da čita *Tri mušketira* na njemačkom zbog užitka, jer bi ga tada čitao u hrvatskom prijevodu (najlakše gutajući napetu radnju), ili bi ga čitao u francuskom izvorniku (zbog užitka čitanja na jeziku izvornika), već da bi što lakše i, tako rekuć, neopazice naučio njemački.

Čitanje periodike na njemačkom stvar je dnevne rutine obitelji. Njemački jezik ponovno se pojavljuje kao jezik transfera informacija i književnog znanja, tako u njemačkom prijevodu izlaze memoari Jamesa Cooka⁴⁹, kako saznajemo iz pisma Ivane Brlić-Mažuranić 10. listopada 1909. kćeri Nadi:⁵⁰

İnače ništa nova, a pošto je sjeverni pol valjda otkriven biti će sve manje prilike da bude što nova. Čitaš li u Pressi⁵¹ Cookove zapiske? Bogme onda možeš znati za sigurno da na sjevernom polu ima leda! (AoB, kutija inv. br. 72, svežnjik 4)

Iz pisma Ivane Brlić-Mažuranić kćeri Zori od 30. siječnja 1912. razvidno je da Zdenka⁵² s trinaest godina čita na francuskom jeziku: "Zdenka je kod Kaufmana vrlo dobra i marljiva. Osim toga čita sada (ili bolje rekuć 'guta' bibliotheque rose 'Mauvais genie'."⁵³ A inače, osim Dumasa, i Verne se čita u njemačkim prijevodima:

Ako imaš vremena za čitanje poslati ćemo Ti nove brojeve vašeg "Journala". Zdenka čita (t. j. ja joj čitam) silnim interesom "L'histoire des deux Jumeaux". Jedva čeka uvijek novi broj. [...] Sada sam joj [Zdenki] dala čitati Zmaja od Bosne. [...] Ti ako budeš što čitala sad kod stare mame, neka ti Ivo dade njemačkog Jules Verne-a od Nade. (AoB, kutija 74, svežnjik 5)

A prije no što djeca započnu samostalno čitanje, djeci čitaju odrasli i izlažu ih iskustvu pripovijedanja na stranom jeziku. Ivo Vojnović će se, primjerice, prvi puta susresti s *Pustolovinama Telemaha* i Lamartineovim djelima preko majčina čitanja njemu i braći u svrhu učenja francuskog jezika (Topić 2010). Alka Nestoroff, sestra Ivane Brlić-Mažuranić, prisjeća se djetinjstva trojice mlađe braće Ivane Brlić-Mažuranić, Željka, Alke i Božidara, oko godina 1887–1888. u tekstu *Moje uspomene na Željково djetinjstvo i najraniju mladost* (Arhiv HAZU, kutija br. 8).

⁴⁹ James Cook: *A voyage towards the South Pole and round the world*, 1777.

⁵⁰ Nada Brlić ud. Ružić (1893–1964), kći Ivane Brlić-Mažuranić i Vatroslava Brlića.

⁵¹ Misli se na austrijske novine *Neue Freie Presse* (1864–1939) koje su se kolokvijalno nazivale *Neue Presse*.

⁵² Zdenka Brlić ud. Benčević (1899–1984), kći Ivane Brlić-Mažuranić i Vatroslava Brlića.

⁵³ Dječji roman *Sophie Rostopchine comtesse de Ségur Le Mauvais Génie* prvi put je objavljen 1867. u *Bibliothèque rose*.

U ono doba govorio je Željko [“pet-šest godišnjak“] dva jezika: hrvatski i francuski. Pod večer uz veliku – često čadjavu petrolejsku lampu, kojoj je naša Hanika svakih + sata uzalud podrezivala stijenj – provadjali smo nas troje Darko, Željko i ja, prekrasne časove, čija topla uspomena još me i sad grije, skoroprem – osim Darka i mene nema više nikoga od onih, koji su sjedili uz okrugli stol na verandi našeg Hališća, da slušaju oca, kako na glas čita u francuskom originalu, jednu Jules Verne-ovu pripovijest za drugom, pak da onda hotimice stane na najzanimljivijoj stranici, kako bi pustio mlade glave, da do druge večeri nagadjaju nastavak napetog romana. Željko natjecao se s nama u kombiniranju onoga, što će nam sutra Jules Verne reći. Znam, da je naša Marietta često s udivljenjem pratila izvanredno shvaćanje malog dječaka, za koga zapravo nismo ni znali, da sluša i slijedi što otac čita. On bi sjeo sam na mali divan u drugom kutu verande i tih i miran, nije nikad stavljao pitanja ni na oca ni na nas ostale, koji smo često oca prekidal, da nam rastumači ovo ili ono što je u romanu nadmašivalo naše mozgovne sposobnosti. – Ali drugo jutro još u krevetu rješavao bi s nama zagonetku onoga, što će se večeras razjasniti kada otac nastavi čitanjem. Rijetko je kada odgonetnuo krivo!

No osim ovih idiličnih slika djece koja odrastaju pod budnom paskom odraslih, svjesnih Hrvata, koji pažljivo upravljaju i brinu se oko naobrazbe svoje djece – kako u pogledu proširivanja duhovnih horizonta na strane jezike i kulture, tako i izborom književnih djela preporučenih pažnji svoje djece – postoji i ulica, nesmiljena trgovina, svakodnevna borba učenika i škole, utjecaji vršnjaka i sl.

Ante Kovač⁵⁴ piše o svojim nižegimnazijskim danima u Vinkovcima (Pfficus 1931: 30):

Usput sam, dabome, kao i svi moji “jarani” gutao i kriminalne romane u knjigama i svescima. No ja sam imao više sreće, jer mi se pružila prilika, da svoju fantaziju raspirujem i sa njemačkim djelima takve sorte. Znao sam silnu galeriju heroja, koji su se zvali: Sherlock Holmes, Nick Carter, Jack Texas, Vinnetou, Wenoonga, Buffalo Bill, Sitting Bull itd.

O utjecaju loše književnosti na cijele generacije učenika piše Walter Ljubibratić (1912: 356). Pri tome Ljubibratić ukazuje ne samo na prijevodnu književnost, već i na stranu koja mami svojom raznolikošću i šarenilom. Veliki bazen trivijalnih naslova nameće se niskom cijenom koju može postići na račun velikog inozemnog tržišta na koje, za razliku od hrvatske knjige, može računati:

Kriminalni i razbojnički romani nalaze najviše čitatelja između učenika nižih i srednjih škola. *Scherlock-Holmes* [sic!] bijaše za nekoliko godina jedina duševna hrana naših mladih čitatelja. [...]

Ali ne samo na hrvatskom jeziku, slični se smrad kod nas prodaje i u njemačkom i u talijanskom jeziku. Jed-

noć mi se dogodilo, te sam slušao, kako se jedna desetogodišnja djevojčica, ponijemčena Dalmatinka, u Schillerovu jeziku pripovijedala svojim drugaricama, također ponijemčenim Dalmatinkama, s kojim je zanosom i s kakvom nasladom čitala zloglasnu Holmesijadu *Die tote Hand*.

Ako su se ovako opake knjige mogle nabavljati za malo para u hrvatskom ili njemačkom jeziku, još su jeftinije bile one, koje su se prodavale na talijanskom jeziku. Ovdje ciljamo na tobože socijalne romane talijanske spisateljice Karoline Invernizio⁵⁵: *La vendetta d'una pazza, Il bacio infame, Il bacio d'una morta, L'ultimo bacio della peccatrice, Il paradiso di Fiametta*, gdje nam sami natpisi pokazuju, da ovi tobože socijalni romani drugo nijesu nego dobro promozgani i još bolje izvedeni atentati na moral, ćudoređe, vjeru čitatelja. Žaliti je samo što ovakovi književni produkti još danas prave najveću atrakciju za mladež.

O nesmiljenoj borbi koja se i pred sam Prvi svjetski rat vodila s inozemnom knjigom na području popularne književnosti svjedoči nakladnički pothvat na koji se odlučio Nikola Andrić u veljači 1913. On je pokrenuo *Zabavnu biblioteku*, kao što kaže u pozivu na pretplatu sa sljedećom idejom:

Konkurencija zamišljena je na sljedećoj bazi: -da se u hrvatskim prevodima polože na krilo naših čitalaca najbolja strana djela uz m a n j u cijenu, nego što se redovno mogu dobiti u originalnim jezicima. Kad hrvatska čitateljica uzmogne dobiti dobro djelo u dobrom hrvatskom prevodu za j e d n u krunu, radije će posegnuti za njim, nego da plati 3-4 marke, franka ili lire za njemačko, francusko ili talijansko izdanje.

Andrić želi izbiti iz ruku hrvatskih čitateljica stranu knjigu, i to boreći se ne samo pozivom na rodoljublje, već na najefikasniji mogući način: cijenom knjige. Andrić je u nekoliko navrata pokušavao uključiti i mlade slojeve čitatelja putem dječjih knjiga⁵⁶ i putem djevojačkih knjiga⁵⁷.

STRANE KNJIGE NAKON 1918.

Nakon “prevrata” 1918. stvari su se i u knjižarskom smislu znatno promijenile. Novoisrtane granice države oštro su zasjekle u tradicionalne poslovne veze a da pri tome nisu bile nadomještene novim alter-

⁵⁵ Carolina Maria Margarita Invernizio (1851–1916), poznatija kao Carolina Invernizio, bila je talijanska spisateljica trivijalnih romana i dječja spisateljica. U hrv. prijevodu 1931. u *Zabavnoj biblioteci* izašao je njezin roman *Moderna grešnica: roman iz Turinskoga društva*.

⁵⁶ Kao prva u podnizu *Dječjih knjiga* objavljena je knjiga *U žarkoj Africi* Henrika Sienkiewiza 1914. U podnizu je izašlo jedanaest knjiga.

⁵⁷ U *Zabavnoj biblioteci* 1923. Nikola Andrić osnovao je podniz *Djevojačke knjige* po ugledu na francusku *Bibliothèque de ma fille*, nakladničku cjelinu koju je od 1897. objavljivao Gautier-Languereau.

⁵⁴ Ante Kovač (1897–1974), novinar i pisac. Pseudonim Pfficus.

nativnim vezama unutar nove države. No, još više od poslovnih veza promjena se osjetila u atmosferi. Promjena se osjetila čak i pri odlasku u kino. Novo vrijeme donijelo je novu praksu: hrvatska je publika počela dobivati filmove pripremljene za jugoslavensko tržište i opskrbljene prijevodom međunatpisa u filmovima. Međutim, hrvatska publika koja je navikla na gledanje filmova koji su tradicionalno dolazili s njemačkog tržišta i znala njemački dovoljno da može prevesti jednostavne tekstove, počela je prosvjedovati zbog loših i ponekad smiješnih doslovnih prijevoda koje su pisali izravno njemački distributeri.

U većini slučajeva, gdje su se desile krupne greške kod naslova filma, nije bila krivnja na poduzetniku. Velik broj filmova otposat je u Jugoslaviju već sa gotovim, prevedenim naslovima, koji su bili tako mršavi, da se je sam poduzetnik više puta pitao, što da s njima počne. Morao ih je platiti, film je bio udijeljen, pa nije bilo vremena, da ih iznova poruči; nije dakle bilo druge, već staviti ih u promet i izvrći se sveopćoj kritici.

U prvom redu nužno je upozoriti, da do prevrata nijesmo uopće posjedovali naprave za proizvodjanje filmovnih naslova. To se je ubrzo skalupilo s ogromnim troškovima, jer se napokon ipak jednom probudila nacionalna svijest, te općinstvo punim pravom tražilo, da čita svojim rodnim jezikom, a ne da mu se uvijek servira germanština. Ali svaki početak je težak, pa tako je bilo i u ovom slučaju. U našoj mladoj filmskoj industriji nitko nije imao ni pojma o izradbi tih naslova. Nijemci na koje smo bili upućeni, držali su se rezervirano – to je razumljivo, da nam neće dati poduku iz razloga konkurencije, jer postajemo samostalni. Školovano osoblje nismo imali, trebalo je ljude za taj posao izobraziti, što je potrajalo neko vrijeme – dok nije i ova dječja bolest prošla! Tim časom postali smo samostalni i upućeni na skučeni uređaj, koji u modernoj proizvodnji naslova za filmove u opće ne bi došao u obzir. Pomalo se i taj razvio, i danas može se s veseljem konstatirati, da Jugoslavija već broji nekoliko filmskih poduzeća, koja sama tvore naslove.

Mnogo ovisi kod naslova o samom prevodiocu, koji treba da posveti što više pažnje samom prevodu filma. Ne smije da se robski drži originala, već treba da naš jezik prilagodi filmu [...] (***) 1921: 7)

Iz navedenog članka očito je da su do 1918. međunatpisi na filmu bili na njemačkom i to se nije osjećalo kao velika smetnja jer je većina publike znala dovoljno njemačkog da se snađe s jednostavnim tekstom. Međutim, nakon prevrata njemački međunatpisi postali su problem i bilo je potrebno nabaviti opremu za hrvatske natpise.

Gledanje filmova imalo je sinergijski pozitivan učinak na dječje čitanje knjiga. Devetogodišnja kći Ivane Brlić-Mažuranić, Nevica (Nedjeljka), čita roman Lewisa Wallacea *Ben Hur* u francuskom prijevodu (iz pisma Ivane Brlić-Mažuranić Ivanu Brliću od 21. prosinca 1926):

Nevica⁵⁸ je zdrava, a ovih dana misli i govori izključivo o Ben-Huru⁵⁹. Vidila je u kinu tu stvar, a upravo ovaj čas me je sklonula da idemo još jedanput gledati! Osim toga ga i čita sa svojom Ruskinjom – znaš iz onog francuskog izdanja što si joj ga Ti poklonio. (Arhiv HAZU)

Nakon Prvog svjetskog rata došlo je do naglog proboja u svim sferama tiskarstva pa su novi moderni roto-strojevi ubrzali cijeli postupak tiskanja i omogućili do tada nezamislive naklade na dnevnoj bazi⁶⁰ i naprosto je bilo potrebno stvoriti u hrvatskoj publici potrebu za tim proizvodima. “Već prije rata Zagreb bijaše sijelo nekoliko valjanih i velikih knjigotiskara, ali istom poratno vrijeme znači za tiskarstvo u Zagrebu veliki zamah, i u najnovije doba ono se snažno razvija [...]” (Štenc 1925:185). Stjepan Heimbach piše o 34 djelujuće zagrebačke tiskare koje su osigurale Zagrebu vodeće mjesto u tiskarstvu u Jugoslaviji (Heimbach 1925: 184).

Fred Neufeld pak iz perspektive tridesetih o dvadesetima govori (1931: 87):

[...] iza prevrata nije bilo ekonomske krize, knjige su se štampale u nakladama od 5000–10000 i dobro su prolazile, izdavača je bilo mnogo više i izlazilo je 10 puta toliko knjiga (Moderna biblioteka, Zabavna biblioteka, Narodna biblioteka, Izdanja Čelapa, Tipografija, Kuglia, Kelovića i mnoga druga). A danas? Samo Zabavna biblioteka u pola naklade negoli prije, te Binoza i Nolit po 4 knjige godišnje i još koja knjiga kojeg nakladnika. To je sve.

Zanimljive su ove izrazito visoke naklade i živa nakladnička aktivnost u tijeku rata i neposredno nakon rata. Ta Neufeldova ocjena slaže se i s ocjenama drugih svjedoka vremena, primjerice Dragutina Prohaska koji tvrdi da je za vrijeme rata vladala prava pomama za prijevodnom književnošću u Hrvatskoj:

Ali u nas su još i drugi razlozi tom naglom porastu prevodilačke beletristike. Hrvatskoj knjizi nestalo je opasnih takmaca, u Dalmaciji je nestalo talijanske lektire, u Hrvatskoj njemačke, pa je na mjesto njih stupila naša prevodna knjiga. (Prohaska 1921: 363)

Nestanak njemačke i talijanske knjige bio je samo trenutačan i odnosi se samo na slabiji priljev novih naslova tijekom rata, ali svi drugi oblici prisustva inozemne knjige i dalje su bili aktivni (knjižnice, posuđivanje među čitateljima i sl.).

Fred Neufeld zastupa tezu da je kriza koja je zahvatila hrvatsko knjižarstvo početkom tridesetih rezultat opće ekonomske krize. Srpski knjižar i naklad-

⁵⁸ Nedjeljka (Nevica) Brlić ud. Mohaček, ud. Cossiuta (1917–1973), kći Ivane Brlić-Mažuranić i Vatroslava Brlića.

⁵⁹ *Ben-Hur: priča o Kristu* je cjelovečernji američki nijemi film iz 1925. a režirao ga je Fred Niblo.

⁶⁰ Primjerice, stroj je mogao u jednome satu tiskati 25.000 primjeraka novina od 16 stranica (jedan arak).

nik Geca Kon glavni uzrok krize u hrvatskom nakladništvu vidi u drugačijem odnosu hrvatskog čitatelja prema nacionalnoj književnosti ("našoj" književnosti), za razliku od primjerice srpskog čitatelja. Dok je srpski čitatelj okrenut "našoj" knjizi pa na srpskom tržištu za Gecu Kona krize nema, hrvatska čitateljska publika okrenuta je stranoj knjizi i ne mari dovoljno za "našu" knjigu:

Postoji, međjutim, duboka razlika između čitalaca koji se služe latinicom i onih sa ćirilicom, ako ostavimo za časak na stranu Slovence. Čitaoci latinice obično su orjentisani kulturno u kosmopolitskom smislu, znaju nemački ili mađarski i talijanski. Naučeni su na stranu knjigu, pa je radije čitaju nego našu, iako je često ta strana knjiga u svakom smislu ispod naše. Čitaoci ćirilice se čvršće drže nacionalne kulture, manje znaju strane jezike, ili ako ih i znaju, poznaju ih književnije. Zbog toga su veći probirači i sa kritičizmom prilaze tuđoj knjizi, ako joj pisac nije kakav Dostojevski ili Bazzac [sic!], o čijoj vrednosti nema sumnje. U svakom drugom slučaju su za našu knjigu i za našega pisca.

Tu, dakle, leži zec. Treba početi od čitalačke publike. Neka čitaoci koji upiru oči u Zagreb najpre osete potrebu za narodnim duhom i izrazom pa će ga potražiti u knjigama naših pisaca. Tada će se i novine potruditi da ih obaveštavaju, a pisci i knjižari će jedva dočekati da za takve čitaoce rade i da objave rukopis, koji trunu na sramotu i štetu našu, jer po svojoj duševnoj vrednosti naša knjiga stoji na lepjoj visini.

[...] Jest, i knjižari su veliki grešnici. Kod nas se u Beogradu zna: ova knjižara je za stranu literaturu, a ove su za naše. Kad udje čitalac kod mene, on može dobiti samo srpsko-hrvatsko ili slovenačko delo. Ako je ušao zbog strane knjige, on mora da ide u drugu, naročitu knjižaru, a to je već napor. Zato, ako ne pripada eliti, ako ne traži knjigu za neku višu svrhu već samo za običnu zabavu u dokolici, on ostaje da probere neko naše delo. (Kon 1931: 2)

Dvije je stvari ovdje potrebno naglasiti: hrvatska je publika tradicionalno izložena stranoj knjizi (pri nabranju jezika na kojem Hrvati čitaju Kon je naveo mađarski, čiji je utjecaj zapravo minimalan, dok je s druge strane propustio navesti francuski koji je uvijek bio jezik obrazovane elite) i, drugo, ono što Kon samo implicira, navodeći suprotnu praksu beogradskih knjižara: u svakoj hrvatskoj knjižari nalazi se dio sa stranim knjigama, dapače, možda čak tek dio s hrvatskom knjigom. Naravno, takve navike čitatelja reflektirat će se i na zahtjeve koje će ta čitateljska publika postaviti pred vlastitu djecu. Utoliko će zapravo, pod zahtjevima obrazovanja, djeca biti još izloženija knjizi na nekom stranom jeziku od odrasle publike.

No, iako je hrvatska knjiga znatno ojačala i imala važno mjesto u hrvatskoj kulturi, strana knjiga je i dalje imala znatan utjecaj i stalnu čitateljsku publiku.

Strana literatura podmirila je ove godine 25 % potreba, ostatak otpada na domaću i prevodnu literaturu. Naši knjižari žele jednu olakšicu kod uvoza stranih knjiga. Ne radi se o carini, jer su knjige – što je sasvim oprav-

dano – oslobođene od carine, ali se za manipulaciju oko carinskog pregleda mora platiti za 10 kilograma 28 – 30 dinara. Poželjno je da se ovi troškovi snize u interesu publike.

Ove godine se je uvezlo najviše knjiga iz Njemačke, najvećim dijelom znanstvena literatura, a onda beletristička. Na drugo mjesto dolazi francuska beletristička knjiga, ponešto i znanstvena. U manjoj mjeri uvezlo se je i druge strane literature, najviše znanstvene. (*** 1929: 286)

U *Knjižarstvu* su, koju godinu ranije (1925: 22), osvanuli oglasi koji otkrivaju kakve su uvjete inozemni ponuditelji knjiga bili spremni ponuditi za otkup svojih knjiga. Njemačke knjige ("omladinske knjige, slikovnice, romani itd.") mogu se dobiti izvanredno povoljno: uvozne knjige ne samo što su bile oslobođene carine, već su i poštarinu plaćali njemački isporučioći te uz to davali i rabat od 33% maloprodajne cijene knjiga.

Mislite li, da sam ja samo onako od besposlice stavio u izloge toliko tuđih knjiga? To nosi, dragi gospodine. O tom mi živimo, jer se to prodaje. U Zagrebu se ukorijenio sloj bogatih trgovaca, koji nijesu Hrvati. Oni kupuju kod nas većinom njemačke knjige. Bolje reći, kupuju ih njihove žene i kćeri. Mi ih ne možemo istjerati metlom iz svojih prostorija, nego ih poslužujemo onim, što traže, jer volimo da naručuju kod nas nego u Njemačkoj ili u Austriji. [...] imade dosta i bogatijih hrvatskih trgovaca, obrtnika i privatnih namještenika. Ali šta mislite, da ti ljudi imadu smisla za hrvatsku knjigu? Njihove žene i kćeri, u koliko čitaju knjigu, a ne samo novine, vole također njemačku književnost nego hrvatsku. (P. G. 1931: 105)

Agresivnost agenata inozemnih nakladnika bila je tolika da je izazivala glasne prosvjede knjižara. Naime, agenti bi prema zakonu trebali nuditi svoje knjige samo ovlaštenim knjižarama, a nikako ne privatnim osobama. A upravo to oni čine obilazeći kuće od vrata do vrata i nudeći svoje knjige izvanredno povoljno jer će kroz tako ostvarenu izravnu ponudu moći zaobići plaćanje poreza i pristojbi pa će stoga moći ponuditi kupcu knjige bez troškova poštarine pa čak i uz mali popust.

Nadalje dolaze u našu državu mnogi strani agenti, dolaze u škole i nude školskoj djeci školske artikle nastavnicima dakako služeći se rabatima i ne bojeći se progona, jer su stranci. Država u tom poslu gubi uz opći moral i to, što stranac ovdje direktno radi, a ne plaća ovoj državi poraz. (Klub knjižara, 1929: 257)

Razmislite o ovome: stotine tuđinskih agenata vrvi danomice od kuće do kuće, od osobe do osobe, nuđajući knjige i ostale artikle od inozemnih trgovačkih kuća. Obračao sam se na naše redarstvene organe, da to spriječe, ali bez uspjeha. Uvjeren sam, da se preko tih agenata više robe proda, nego po našim radnjama. Kako i ne bi, kad ti agenti neprestano dokazuju, kako je bolje kupovati izravno iz inozemstva, jer se time ne plati ni zarada, koju hoće da zaradi naš trgovac, ni carina, koju pobere država i t. d. (Kratina 1929: 258)

Knjižara Sokol u svojoj novootvorenoj Posudbenoj biblioteci u Marovskoj ul. 21 u Zagrebu nudi "veliki izbor hrvatskih i njemačkih romana" uz nemalu mjesečnu pretplatu od 20 dinara. Za 20 din. moguće je u Kuglijevoj knjižari kupiti neki od nastavaka *Tarzana*, ili za 24 din. Verneov *Put do Mjeseca*, ili za 25 din. *Put oko svijeta u 80 dana*. Dakle, gledajući posve trgovački, da bi se čitatelju isplatila skupa mjesečna pretplata, za koju je moguće ne posuditi već kupiti knjigu, on bi morao posuđivati barem dva romana mjesečno. No, očito je da je u Zagrebu bio priličan broj čitatelja koji su trebali velike količine raznovrsnih romana.

O nepresušnom zanimanju za inozemnu dječju knjigu u hrvatskoj sredini svjedoči i *Prva izložba dječjih i omladinskih knjiga* koja je bila međunarodna, a također i prodajna izložba. Knjižara Vasić (Vasić i Horvat) priredila je *Prvu izložbu dječje i omladinske knjige* u Zagrebu u Umjetničkom paviljonu od 5. do 20. lipnja 1938. Na izložbi je sudjelovalo "oko pedeset naših izdavača i preko sedamdeset najpoznatijih izdavača iz Bugarske, čehoslovačke, Francuske, Engleske, Italije, Njemačke i Poljske." Sve izložene knjige imale su cijene istaknute u nacionalnim valutama. Očekivano je na izložbi najviše njemačkih knjiga, ali je neobično da joj nije nazočio niti jedan nakladnik iz bivše Austrije koja je u Anschlusu tri mjeseca ranije pripojena Njemačkoj. Također, prisutne su Kästnerove knjige *Leteći razred* i *Emil i detektivi* na njemačkom i francuskom, iako su nacisti 1933. spaljivali Kästnerove knjige. Među talijanskim naslovima nema *Srca Edmonda De Amicisa*. Među engleskim autorima nije Robert Louis Stevenson niti među američkima Harriet Beecher Stowe.

Izvršna posjećenost izložbe u kojoj je veći dio bio posvećen inozemnoj dječjoj knjizi svjedoči o trajnoj predisponiranosti i otvorenosti hrvatske publike prema drugim kulturama. Smjestili mi motive za tu otvorenost u snobovštinu ili u intelektualnu radoznalost, ona ostaje nezaobilazna činjenica.

Katalog Mirka Breyera *Dječja i omladinska književnost* nema otisnutu godinu objavljivanja, ali sudeći prema Disneyevu crtežu Glupka na omotu, bit će da je objavljen 1938. ili kasnije. Na 2. i 3. stranici kataloga su slikovnice i knjige za djecu na hrvatskom (više od polovice su prijevodi). Na idućih šest stranica su knjige na francuskom (tu nalazimo i francuske prijevode *Tarzana*, Disneyevih slikovnica, Twaina, Dickensa, Kiplinga, Kästnera, *Don Quijotea* itd.) ali i najnovije slikovnice o *Babaru* Jeana de Brunhoffa⁶¹. Idućih pet stranica su knjige na engleskom (tu smo našli samo tri prijevoda: Andersenovih priča, Grimmo-vih priča i Ezopovih basni). Iduće četiri stranice njemačkih knjiga među kojima ima opet mnogo

prijevoda. Cijene svih knjiga su u dinarima. Dakle, omjer u Breyerovoj nakladnoj knjižari je sljedeći: 2 stranice naslova na hrvatskom : 15 stranica naslova stranih knjiga.

Na njemačkom se nude i *Junaci Pavlove ulice*, iako je 1933. roman objavljen na hrvatskom, uostalom, kao i mnoge druge knjige: *Dr. Dolittle*, Defoeov *Robinson*, Campeov *Robinson*, *čiča Tomina koliba*, Kästnerove knjige itd. No, također se nude i strane knjige koje još nisu objavljene na hrvatskom, poput čapekovih *Bajki* koje će biti prevedene na hrvatski tek 1963. Nude se i one knjige koje nikada neće biti objavljene na hrvatskom, kao spomenute slikovnice o Babaru.

Nagla promjena do koje dolazi 1945. bit će istinski šok, kako za hrvatskog čitatelja, tako i za dječju književnost samu. Hrvatska dječja književnost koja se oblikovala u neprestanom tijesnom odnosu prema inozemnoj knjizi, i to uglavnom prema srednjoeuropskoj i zapadnoeuropskoj književnoj tradiciji (njemačkoj, talijanskoj, francuskoj, češkoj, mađarskoj), sve više je nadomještajući vlastitim djelima, ali ipak zadržavajući živi, napeti dijalog s inozemnom knjigom, odjednom je ostala bez sugovornika, bez onoga na koga se istovremeno ugledala i s kojim je ulazila u živi dinamični odnos, pa i polemiku. Strane dječje knjige koje su hrvatskom čitatelju bile neprestano na dohvata ruke služile su i kao kreator očekivanja čitateljske publike prema hrvatskim izdanjima koja nisu mogla ići ispod standarda nametnutih stranom knjigom. čitateljske navike koje postoje oduvijek i dio su čitateljske tradicije odjednom su suspendirane. Izravnog i neposrednog doticaja hrvatske dječje čitateljske publike sa stranom književnošću je nestalo.

Gotovo doslovno preko noći jugoslavenska dječja književnost okrenula se od srednjoeuropske i zapadnoeuropske dječje književnosti prema sovjetskoj dječjoj književnosti čiji su jezik poznavali tek rijetki. Prema knjižici *Što da čita moje dijete* iz 1947. vidljivo je kako se među preporučenim knjigama uz tek rijetke jugoslavenske pisce pojavljuju uglavnom sovjetski autori: od 196 navedenih naslova sovjetskih je 101 (usp. Majhut i Lovrić Kralj 2017). No, u tim posve novim okolnostima dječja književnost neće više dolaziti u izravni dodir s izvornim sovjetskim dječjim knjigama, nego će se kontakt odvijati putem prijevoda.

ZAKLJUČAK

Knjige na stranim jezicima (latinskom, njemačkom, talijanskom, francuskom) zauzimale su daleko najveći prostor u ponudi najranijih knjižara u hrvatskim zemljama od početka 16. st. Neki dio tih knjiga bio je namijenjen djeci i mladeži.

Svijest o zasebnom korpusu dječjih knjiga i knjiga za mladež prvi puta na tlu Hrvatske nalazimo u izdvojenom popisu stranih dječjih knjiga u katalogu

⁶¹ *Le Roi Babar* (1933), *Le Voyage de Babar* (1932) i *Les vacances de Zéphir* (1936), svaka po 100 din.

Novoselove knjižare iz 1796. U popisu nalazimo mahom njemačke knjige te nekoliko knjiga na francuskom objavljenih u Austriji.

Strane knjige krčile su put hrvatskoj dječjoj književnosti ispunivši kulturni prostor u trenucima kada dječje književnosti ili pojedinih žanrova dječje književnosti na hrvatskom jeziku nije bilo i stvorivši potrebu za njihovim objavljivanjem. Prva nenamjenska dječja knjiga na hrvatskom jeziku, *Mlajssi Robinzon*, objavljena je 1796, ali katalogi naklada pokazuju da značajan korpus nenamjenskih dječjih knjiga postoji i ranije u ponudi stranih knjiga, što ukazuje na činjenicu da je svijest o sustavu dječje književnosti u Hrvatskoj postojala i prije pojave prve knjige na hrvatskom. Nadalje, sličan se uzorak može pratiti i u ponudi nagradnih knjiga (običaj dodjeljivanja postojao je i prije nego se pedesetih godina 19. st. počinju dodjeljivati hrvatske nagradne knjige), slikovnica (koje postoje na tržištu na stranim jezicima i prije nego se pojave prve dvojezične tematske slikovnice šezdesetih godina 19. st. i koje sve do 20-ih godina 20. stoljeća ostaju ovisne o uvozu stranih ilustracija) ili pak dječjih časopisa (hrvatski dječji časopisi pojavljuju se prema uzoru na njemačke i češke dječje časopise).

Prisutnost stranih knjiga u hrvatskome prostoru do 1945. je kontinuirana. Iako se omjer udjela strane knjige na hrvatskom tržištu dječjih knjiga relativno smanjuje jer raste udio hrvatskih knjiga, udio stranih knjiga ostaje visok sve do samog kraja promatranog razdoblja. Bez obzira na nove tehnologije koje su se pojavile u hrvatskoj tiskarskoj industriji i bez obzira na promjene državnih okvira, kao najvećih izvanknjiževnih čimbenika, inozemna dječja knjiga uvijek je ostajala prisutna u značajnoj mjeri.

Ovaj rad pokazao je kako je nemoguće svesti poznavanje stranih književnosti hrvatske čitateljske publike isključivo pozivanjem na prijevodnu književnost. Uvid u prisutnost i dostupnost stranih knjiga u Hrvatskoj pokazao je da je hrvatska čitateljska publika uvijek bila u tijeku s gibanjima i trendovima u okolnim i europskim književnostima više nego što bi to pokazalo samo oslanjanje na poznavanje prijevodne književnosti.

Živ i dinamičan izravni odnos hrvatske dječje književnosti prema srednjoeuropskim i zapadnoeuropskim dječjim književnostima naglo je prekinut 1945. Broj prijevoda s tih književnosti drastično je smanjen. Način postojanja hrvatske dječje književnosti koja je oduvijek bila uronjena u supstrat zapadnoeuropske i srednjoeuropske dječje književnosti odjednom je nestao. Dječja književnost nakon 1945. okreće se sovjetskoj dječjoj književnosti, ali ne izravno sovjetskim djelima, ne čitanju na ruskom jeziku, već prijevodima.

LITERATURA

GRAĐA

Arhiv Odsjeka za povijest hrvatske književnosti Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Ostavština Ivane Brlić-Mažuranić. U tekstu korištena kratica Arhiv HAZU.

Arhiv obitelji Brlić u Slavonskome Brodu. U tekstu korištena kratica AoB.

Arhivska zbirka Hrvatskog školskog muzeja, Zagreb.

*** 1796. *Verzeichniss der Bücher welche in der Kais. Königl. privilegierten von Novosselschen Buchhandlung in Agram*. Zagreb: Novosselschen Schriften.

*** 1817. *Neue Commissions = Artikel aus dem Verlag des Buchhändler K. A. Hartleben in Pesth, zu haben bei Franz Suppan, privil. Buchhändler in Agram*. Zagreb: Franjo Župan.

*** 1822. *Verzeichniss der Bücher welche bey Franz Rudolf Buchhändler in Agram*. Zagreb: Franjo Rudolf.

*** 1855. *Katalog der Leih=Bibliothek von I. I. Prettner*. Zagreb: Prettner.

*** 1860. *Katalog zur Leih-Bibliothek von Leop. Hartman s Buchhandlung in Agram*. Zagreb: Lavoslav Hartman.

*** 1921. "Film i naslovi". *Balkan film* 1 (2): 7.

*** 1929. "Prilike na knjižarskom tržištu". *Knjižarstvo* 4 (36-37): 285-286.

Bachleitner, Norbert. 2011. "From the Reading Public and Individual Readers Towards a Sociology of Readers Milieus". *Primerjalna književnost* 34 (2): 149-156.

Becić, Ferdo. [1892]. *Djački doživljaji*. Hrvatska biblioteka, sv. 119. Zagreb: Hartmán (Kugli i Dutsch).

Bošković-Stulli, Maja. 1970. "Priče iz davnine i usmena književnost". U: *Ivana Brlić-Mažuranić: zbornik radova*, ur. Dubravko Jelčić, Joža Skok, Petar Šegedin, Miroslav Šicel, Miroslav Vaupotić. Zagreb: Mladost.

Bošnjaković, Renata. 2003a. *Knjižnica Pejačević u Našicama – katalog izložbe*. Našice: Zavičajni muzej Našice.

Bošnjaković, Renata. 2003b. "Stalni postav i izložba 'Knjižnica Pejačević u Našicama'". *Informatica Museologica* 34 (3-4): 88-91.

Brešić, Vinko. 2015. *Hrvatska književnost 19. st.* Zagreb: Alfa.

Cuvaj, Antun. 1910. *Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije: od najstarijih vremena do danas, dio 2. i dio 4.*, Zagreb: Kr. hrv.slav.-dalm. zem. vlade, Odjel za bogoštovlje i nastavu.

Darnton, Robert. 2008. "Prvi koraci prema povijesti čitanja". *Lucius: Zbornik radova Društva studenata povijesti "Ivan Lučić-Lucius"*. VII (12-13): 187-209.

Deželić, Velimir. 1925. "Biskupska a zatim novoselska tiskara u Zagrebu (1794.-1825.)". *Narodna starina*, 4 (10): 96-126.

Engler, Tihomir. 2013. "Vranićev mlajši Robinzon: O podrijetlu i ideologemskom postavu prvog dječjeg romana na hrvatskom jeziku". *Croatica XXXVII* (57): 173-212.

Hameršak, Marijana. 2009. "Višestruki odnosi i neočekivani ishodi: prvo stoljeće hrvatske dječje književnosti iz vizure povijesti čitanja, knjige i djetinjstva". *časopis za suvremenu povijest* 41 (3): 783-804.

- Hameršak, Marijana. 2011. *Pričalice: o povijesti djetinjstva i bajke*. Zagreb: Algoritam.
- Heimbach, Stjepan. 1925. "Štamparstvo u Zagrebu od godine 1835." *Grafička revija* 3 (Zagrebački broj): 183–184.
- Jembrih, Alojz. 1999. "Johann Thomas Edler von Trattner i njegovo značenje u tiskarstvu, nakladništvu i knjižarstvu Austrije i Hrvatske 18. stoljeća". U: *Tiskovine u Riznici Nacionalne i sveučilišne knjižnice*. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica.
- Klaić, Vjekoslav. 1922. *Knjižarstvo u Hrvata*. Zagreb: Stj. Kugli.
- Klub knjižara. 1929. "U pomoć". *Knjižarstvo* 4 (32-33): 256–257.
- Kon, Geca. 1931. "Knjižar i književnik". *Književne novine* 2 (7): 2.
- Kos-Lajtmán, Andrija i Jasna Horvat. 2011. "Ivana Brlić-Mažuranić, *Priče iz davnine*: nova konstrukcija izvora i metodologije". *Fluminensia* 23 (1): 87–99.
- Kratina, Josip. 1929. "Okružnica g. Kratine". *Knjižarstvo* 4 (32-33): 257–259.
- Lakuš, Jelena. 2010. "Old books, bibliography and its research possibilities". U: *Summer School in the Study of Old Books: proceedings*, ur. Mirna Willer, Marijana Tomić. Zadar: Sveučilište u Zadru, 119–144.
- Lakuš, Jelena i Anita Bajić. 2014. "Dnevnik Dragojle Jarnevi kao izvor za povijest knjige i itanja". *Književna smotra* 46 (4): 129–143.
- Lakuš, Jelena i Jelena Vukadin. 2012. "Pretplatnike liste kao izvor podataka za povijest knjige i itanja: primjer pretplatnikih lista knjiga tiskanih u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća". *Libellarium: časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova*. 5 (1): 33–70.
- Lakuš, Jelena. 2013. "uvari javnog udorea: crkvenovjerska i pedago+ka nastojanja oko oblikovanja itateljskih navika hrvatske mlade+ 19. stoljeća". *Croatia Christiana periodica: časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilista u Zagrebu* 71: 103–127.
- Ljubibratić, W[alter] baron. 1912. "Koje bi knjige morale, a koje ne bi smjele biti u učeničkim knjižnicama". *Nastavni vjesnik* 20 (5): 355–363.
- Majhut, Berislav. 2016. *U carevoj misiji ili Sto godina čudnovatih nezgoda*. Zagreb: ArTresor.
- Majhut, Berislav i Sanja Lovrić. 2007. "Aporije hrvatske bibliografije dječjih knjiga". U: *Prvi specijalizirani znanstveni skup: Rano učenje hrvatskoga jezika: RUHJ*, ur. Dunja Pavličević-Franić, Vesna Požgaj-Hadži i Ante Bežen, Zagreb: Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; ECNSI – Europski centar za sustavna i napredna istraživanja, 69–80.
- Majhut, Berislav i Štefka Batinić. 2017. *Hrvatska slikovnica do 1945*. Zagreb: Hrvatski školski muzej, Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Matić, Tomo. 1940. "Knjižnice zagrebačkoga, varaždinskoga, i požeškoga kolegija i osječke misije". *Vrela i prinosi: zbornik za povijest isusovačkoga reda u hrvatskim krajevima*; (11): 47–67.
- McDowell, Kathleen. 2009. "Toward a History of Children as Readers, 1890–1930". *Book History* 12: 240–265.
- Neufeld, Fred. 1931. "Naši književnici i naši knjižari". *Knjižarstvo* 6 (7-9): 86–87.
- P. G. 1931. "Zanimanje za književnost na selu i u gradu". *Knjižarstvo* 6 (10-12): 104–106.
- Pfificus [Ante Kovač]. 1931. "Lektira, koju smo gutali". *Kulisa*, 5 (4): 30–32.
- Potrebica, Filip. 1995. *Povijest knjižnica Požeške kotline*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Prohaska, Dragutin. 1921. *Pregled savremene hrvatsko-srpske književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Puškadija Ribkin, Tatjana. 1996. "Knjigoveže i knjižari u Zagrebu u prvoj polovici XVIII. stoljeća". *Iz starog i novog Zagreba*, Zagreb: Muzej grada Zagreba, 109–131.
- Puškadija Ribkin, Tatjana. 2000. "Trattnerova tiskara i knjižara u Varaždinu, a zatim u Zagrebu". *Kaj* 33 (1-2): 27–49.
- Puškadija Ribkin, Tatjana. 2005. "Knjigoveže i knjižari u Zagrebu u drugoj polovici XVIII. stoljeća (I.)". *Kaj* 38 (3): 59–74.
- Puškadija Ribkin, Tatjana. 2007. "Knjigoveže i knjižari u Zagrebu u drugoj polovici XVIII. stoljeća (II.)". *Kaj* 40 (1-2): 141–164.
- Stipčević, Aleksandar. 2005. *Socijalna povijest knjige u Hrvata*, knjiga II, Zagreb: Školska knjiga.
- Stipčević, Aleksandar. 2008. *Socijalna povijest knjige u Hrvata*, knjiga III, Zagreb: Školska knjiga.
- Šporer, Juraj Matija. 1997. "Odziv iz prošlosti". U: *Autobiografije hrvatskih pisaca*, ur. Vinko Brešić. Zagreb: AGM, 25–128.
- Štenc, K. 1925. "Knjigotiskarstvo". *Grafička revija: Zagrebački broj*, 185–186.
- Tadijanović, Dragutin. 1997. "Ulomci autobiografije". U: *Autobiografije hrvatskih pisaca*, ur. Vinko Brešić. Zagreb: AGM, 870–925.
- Tomić, Marijana. 2008. "Knjižarski katalogi kao izvori za povijest knjige: primjer kataloga Novoselske knjižare u Zagrebu (1794. – 1825.)". *Libellarium*, 1 (2): 161–179.
- Topić, Nada. 2010. "Profil profesionalnog čitatelja: čitateljske prakse Ive Vojnovića". *Libellarium* 3 (2): 153–182.
- Towheed, Shafquat. 2011. "Locating the Reader, or What do We do With the Man in the Hat? Methodological Perspectives and Evidence from the *United Kingdom Reading Experience Database 1450–1945 (UK RED)*". *Primerjalna književnost* 34 (2): 149–156.
- Valdec, Stjepan. 1914. *Uspomene iz najmladeg mog djačkog života u Varaždinu*. Varaždin: St. pl. Platzer.
- Velagić, Zoran i Andrej Kristek. 2010. "čitatelji, knjige i tekstovi: oblici interakcije". *Osječki zbornik* 29: 337–346.
- Vranić, Antun. 1796. "Predgovor". U: *Mlajssi Robinzon*, Zagreb: Novoszelzka szlovotizka.
- Vukelić, Vilma. 1994. *Tragovi prošlosti: memoari*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Župan, Dinko. 2012. "Books I have read – Dora Pejačević kao čitateljica". *Scrinia slavonsica* 12(1): 115–178.

SUMMARY

CHILDREN'S BOOKS IN FOREIGN LANGUAGES IN THE CROATIAN CULTURAL SPACE BEFORE 1945

This essay focuses on foreign children's books in Croatia considering their presence, ways of reading and the influence on the development of Croatian children's literature. Since books by foreign authors, published abroad and in a foreign language, are not included in bibliographies of Croatian children's books, this study relies on the research methods of the history of books and history of reading practices. On the basis of objective indicators of the presence of foreign books on the Croatian market (book catalogues, book prizes, comments on the situation on the book market) and individual experiences (autobiographical notes, diaries, correspondence) the status and significance of foreign books in Croatian children's literature before 1945 will be reconstructed. Owing to social (and civilizational), historical and

technological changes, the ways in which children's books, both Croatian and foreign, reached their target readership underwent drastic changes over time. Although the share of foreign books on the market, and in the cultural space, and their role in the development of Croatian children's literature, varied, they were constantly present before 1945. Their continuous presence both in bookshops and in private and public libraries had an impact not only on the choice of books translated, but also on the way of designing Croatian children's books and high artisan standards that Croatian creators of books (printers, illustrators, editors and bookbinders) had to attain. In addition, they had an impact on Croatian writers of children's literature, not only by setting the trends to be followed, but also by setting high artistic standards to be reached.

Key words: foreign children's books in Croatia, children's literature in translation, children's books in translation, Croatian children's literature, German children's books in Croatia